

קטן ר' יעקב פולאק, אבי שיטת "החילוקים" בלימוד התלמוד. אכן עצם פעלו, כפעלם של תלמידיו ויורשיו ר' שלום-שכנא, ר' משה איסרלש, ר' משה פישל ואחרים, חל במאה הטיז.

החוש המעשי של יהודי פולין במאה הטיז פונה למדעים מעשיים, ועמהם נמנית הרפואה. וכך אנו רואים בזמן ההוא בקראקא, בלבוב ובפוזנא הרבה רופאים יהודים נודעים-לחילה ומקובלים על הציבור. אחדים מהם קרואים לחצר המלך, כגון יצחק מספרד, רופא-החצר של המלכים אולבראכט, אלכסנדר וויגמונט הראשון, יצחק מירושלים וכדומה. ביחוד מקובלים על הבריות בזמן ההוא רופאי-העינים היהודים, כגון אברהם ואליתו בקראקא. בסוף המאה הטיז אנו רואים כבר צעירים יהודים לומדים בפאקולטה המדיצינית באוניברסיטה שבפאדוואה; מספר על כך אראזס צילק, במכתבו אל המלך אלכסנדר (1501). המאה הטיז היא ליהדות הפולנית תקופה של היאבקות ושל הכנות בחומר וברוח. משתצבור די כוחות ואמצעים, תפרח ותוציא, במאה הטיז, אותם החכמים הגדולים, אשר ישאו ברמה את נר תורת ישראל, הדועך כבר ונכבה במערב.

ג. היהודים בפולין במאה הטיז ובמחצית הראשונה של המאה הי"ז

12. סקירה כללית

בימיהם של אחרוני האיג'לונים ושל סטפאן באטורי הבשילה התפתחותה הטריטוריאלית והכלכלית של המדינה הפולנית, תקופת שלטונם היא בשביל פולין תקופת הפאר והזהר. המדינה זוכה בתוספת מרובה של ארצות במזרח ובצפון: מאזי, אינפלאנט וחבלים לפני ולפנים של מדינת מוסקא עד לאחר סמולנסק, פולוצק ווליקה-לוקי, ועל פרי הכיבושים האלה וההתפתחות הזאת מתעצמים ביניהם העירוניים והאצילים. העירוניים בפולין שואפים אף הם, כבני מעמדם בגרמניה, להתבצר וליטול לידיהם את כל המסחר והמלאכה, אך למכשול על דרכם עומדים האצילים, החותרים גם לבסיס חמרי, אחר שרכשו לעצמם בלבד את הזכויות הפוליטיות. לשם כך כופתים הם את האכר לקרקע ומסתערים בכל עוצם השפעתם על העירוניים. הם שוללים מן העירוניים את הזכות לקנות מקרקעים מחוץ לעיר, לשמש במשרות והתמנויות רשמיות, ולבסוף מונעים מהם השפעה על השלטון ואין נותנים לשליחי הערים לבוא לבית-הנבחרים. בתקנות שונות מגלים האצילים את מגמתם להגביל את העירוניים ובשנת 1565 הם מוציאים בסיים שפפסן-קלוב חוק, אשר לפיו רשאי הווייוודא לקבוע תעריף לכל הסחורות המיוצרות בארץ או המובאות מחוצה לה, פרט למוצרים חקלאיים, שהרי אלה הם תוצרת אצילים. חוק זה מבטל את מכה היבוא לסחורות חוץ ומקיים את מכה היצוא ובכך הוא נותן מכת-מות לחרושת המקומית ומשים סכר לזימה התעשיתית. העירוניים עומדים בפני התקפה זו מחוסרי-מגן לחלוטין, כל הנסיונות להדפה מסתיימות במפלתם, הם מרפים אפוא מן היריב התקיף ומשתדלים לפחות בתחום עירם לקיים ולשפר את מעמדם. בשאיפתם זו פוגעים הם בצד ההתנגדות הפחותה, דהיינו בסוחר ובעל-המלאכה היהודי. ולמלחמה זו ב"בלתי-מאמינים" יש להם לעירוניים גם בני-ברית חשובים; דוקא בזמן ההוא (תחילת המאה הטיז) חל גידולן של התנועה הפרוטסטנטית ושל כיתות דיסידינטיות אחרות, והקלירוס הקאטולי, הרואה בכך סכנה לנפשו, מגביר את ארגונו. בנשאו חרב על המינים, תוקף הקלירוס גם את היהודים ומשתדל לשבור את מטה לחמם, כמות שהיה הדבר בארצות אחרות שבמערב אירופה. אכן, תוצאות ההתקפות האלה אינן, על-כל-פנים בימי אחרוני האיג'לונים, מסוכנות כל-כך; לימין היהודים עומד עדיין שלטונו התקיף של המלך וכן תומכים בהם המאגנאטים והאצילים. המלכים לבית יאג'לל, נאורים וישרים, רואים ביהודים מקור לא-אכזב של הכנסות לאוצר, והאצילים קשורים בהם באינטרסים חמריים, מסתייעים בתיכונם בסחר המוצרים החקלאיים וכן רואים הם ביהודים אבן-משקל בכף המאזנים כנגד מזימותיהם של העירוניים והתקירות בערים. אמנם תככי הערים ותקנות הקלירוס מעמידים מזמן לזמן את האצילים על הנזק שגורמים "הבלתי-מאמינים". לא סימיק אחד נותן לשליחיו אל הסיים הוראות להגן על הקאטוליות הנחונה בסכנה, אולם בדרך כלל אין זו אלא להבה של נעורת הניצתת לרגע באיזה לאודום או קונסטיטוציה ונכבית ומשתכחת. רק ענין אחד גוגע במישרים במעמד האצילים והוא חכירת המכסים על-ידי בנקאים יהודים. שלילת הזכות הזאת מן "הבלתי-מאמינים", "המשתררים בחדרי-המכס ופושטים את עורו של האיש האציל", תובעים האצילים כפעם

בפעם בקובלנות ובתלונות. אך ענין זה הוא פיסקאלי ואין המלך ושר-האוצר יכולים להוציאו מידם; היהודים מוסיפים אפוא לחכור (בפרט בחבלים המזרחיים של המדינה) הכנסות האוצר ונכסים כפריים.

מלחמה כלכלית זו עוברת גם לליטא. כבר בימיו של זיגמונט-אבגוסט נכללו בחוקתה של ליטא כמה הגבלות (1566), הלקוחות כמות שהן מן הקונסטיטוציות של פולין. הערים הליטאיות, אחר שקיבלו אותן הזכויות שלערי פולין, פותחות במלחמה ביהודים שלהן, ובבריסק, וילנא או הורדנא נשנים המחוזות שנראו קודם לכן בקראקא, לבוב או פוזנא.

זאת היא היריעה אשר עליה מתרקמים חיי ישראל במאה הטיז. והם מתפתחים במהירות, מתארגנים בחזקה. הקהילות, החזקות למדי כבר במאה הטיז, מתפתחות והולכות במשך כל המאה הטיז, כובשות בערים שטחים חדשים למושבן ומשתפכות אל ישובי הסביבה משל גדולי האצילים. התקפות העירונים והקלירוס, ולעיתים אף של האצילים עוצרות במקצת את ההתפתחות הזאת, אך אין בכוחן לספותה. המסחר והמלאכה של היהודים חוזרים ומתגברים, לאחר שעת הדחק, ומתיצבים חמושים מבראשונה למערכה במתנגדיהם. כי למלחמה זו מתקין עצמו היהודי הפולני כראוי ומקים ארגון קהילתי וארצי תקיף. ארגון זה מספק את נסיונותיו הצנטראליסטיים של זיגמונט הראשון, אינו מכיר במרותם של הגוים והמנהיגים הראשיים מטעם המלך וכובש לו שלטון-בית בתחומי האדמיניסטרציה, הדין והחינוך. בימיו של באטורי מתחברים כל הקהילות והגלילות לחטיבה אחת ומקימים את ועד ד' הארצות, הנציגות האבטונומית של היהדות הפולנית-הליטאית, למשך מאתיים שנה בערך.

ויחד עם ההתפתחות החמרית והחוקית הולכת ההתפתחות הרוחנית והתרבותית, החולקת ליהודי פולין את הבכורה בעולם היהודי של אז. מפראג בא לפולין ר' יעקב פולאק ומניח כאן יסוד ללימוד התלמוד, ותלמידיו: ר' שלום שכנא, ר' משה איסרלש וכן תלמידי תלמידיהם מביאים את ההשכלה הרבנית לידי התפתחות מפוארת שטרם נודע כמותה. ישיבות בקראקא, לובלין, לבוב ובריסק מקבצות תלמידים לאלפים ובכללם, כמו באקאדמיה של קראקא, באים מאירופה כולה. אולם פאר יהודי זה לא האריך ימים רבים, בעצם ימי הפריחה נזרע זרע הרעל והקרב. הראקציה, שראשיתה בימי הזיגמונטים ובאטורי, מוסיפה אומץ בימי הוואזים ומתחילה למטמט בכל כוחה את בנינם התרבותי והחמרי של ישראל. בתי-הספר של הישועים, המפורזים על פני כל המדינה, מוציאים בימי הוואזים את ראשוני חניכיהם, ואלה, יד ביד עם העירונים, עומדים למפגע להתפתחות היהדות. תקופת אחרוני היאגללונים ובאטורי היא תקופת התפתחות; תקופת הוואזים—ימי נסיגה למדינה וליהדות; ואחר נסיגה אטית זו באה הפורענות בשנת 1648.

13. ימי זיגמונט הזקן (1506—1548)

מלכותו של זיגמונט הראשון פותחת בפולין את תולדות הזמן החדש. השליט עצמו, נאור וירא-חטא, יודע לקנות לו, בשל מידותיו הטובות, את כל הלבבות. אולם המחצית הראשונה של תקופת שלטונו מלאה מלחמות בכל קצות המדינה. זיגמונט נלחם במוסקא, במולדאווה, בטאטארים ובטבטונים ורק את מאזי הוא מקבל בדרך שלום, עקב מותו של האחרון לבית הפיאסטים המאזיים. המלחמות מצריכות סכומים גדולים ולפיכך מתחיל המלך בתיקונים פיסקאליים ואדמיניסטרטיביים המקרבים אותו, כאת שליטי המערב, אל היהודים. וכך אנו רואים בחצרו את הרופא יצחק מספרד, שהיה קודם לכן רופא-החצר של יאן-אולבראכט ואלכסנדר. זיגמונט מאשר לו את הקיומים של אבותיו ואחרי מותו הוא פורש את חסותו על אלמנתו באר-שבע (Bersabea). גם למלכה בונא רופא יהודי והוא שמואל בר משולם מאיטליה, ולצדם אנו רואים הרבה יהודים, ספקים ובנקאים, אשר המלך בורר לו מבין העשירים המקומיים. אליעזר מבראנדנבורג הולך בשליחותו של זיגמונט הראשון לויניציאה ומסייע למוזכרו של המלך, לודוויק דציוש, במימון פנינים לבית-הגננים, ונוסף לו נודעת השפעה בחצר ליהודים: אברהם מביהם ופראנטשק מקראקא.

בראשית המאה הטיז מגרשים את היהודים מכמה וכמה ערים גרמניות וארצות אוסטטריות. גל ההגירה פונה בתחילה לפיהם ולמיהרן, אך הפליטים אינם יכולים לשהות כאן הרבה, הואיל וגם יהודי ביהם נאלצים עד-מהרה ליטוש את משכנותיהם ולתור להם מקומות חדשים למושבם. מחוז נדודיהם היא קראקא (משנת 1495—קוזמיר הסמוכה לה), אשר

בה יושבות. למן המחצית השניה של המאה הטי"ו, הרבה משפחות צ'כיות. משה פישל, בנקאי עשיר, עומד בעת ההיא בראש קהילת קראקא וחתנו ר' יעקב פולאק, הוא הרב דק"ק קראקא ומדינת פולין-קטן.

זיגמונט הראשון רואה בעין טובה את ההגירה מבניהם לארצו, שכן ידע, כי היא מביאה עמה תרבות גבוהה וממון רב. המלך פורש אפוא את חסותו על המהגרים ובשנת 1517 הוא מודיע ומוזהיר את הקאנצלר הצ'כי שטרןברג, שנכסי המגורשים נמצאים בחסותה של פולין. שנה לאחר מכן חוזר זיגמונט ומודיע על כך וכן הוא מרשה לסיעה לא-גדולה של יהודים, מגורשים מקומוטאו ומקומות אחרים, להשתקע בפולין. אולם האימיגראציה הצ'כית, שהלכה וגברה במשך הזמן, גורמת בריבוע של קוזמיר צפיפות לא-מעטה. כבר בשנת 1509 מתחילות שתי הקהילות, הקהילה המקומית האבטוכתונית וקהילת בני-ביהם, מתכחשות זו עם זו. סלע המחלוקת הוא בית-הכנסת היחיד שבקוזמיר וסמכותו של הרב. כל אחת משתי הקהילות תובעת לעצמה את הנהגת בית-הכנסת וכל אחד משני הרבנים מבקש להיות השורר בעיר היהודית כולה. המלך זיגמונט חורץ את משפטו במחלוקת זו (1519) ומחלק את הקהילה לשתיים. כל יהודי רשאי לקבל עליו את מרותו של הרב האחד או השני. בראש הקהילה עומדים מנהיגי ק"ק פולין וק"ק ביהם גם יחד. אולם בית-הכנסת נשאר בידי מנהיגי פולין. מכאן ואילך דועכת המחלוקת קמעא-קמעא ובמשך הזמן בוחרות להן שתי הקהילות רב משותף. המחלוקת חוזרת ופורצת בשנת 1537, כשהצ'כים מבקשים לבנות להם בית-כנסת לעצמם והפולנים מקצים לכך מקום בלתי-מתאים. ענין זה נתלקח כל-כך, עד שגם התערבותו של הווייוודא הקראקאי פלוטר קמיטא היתה ללא הועיל, המלך עצמו הוצרך להגיד את דברו.

גם לפוזנא הגיעו גולים לא מעטים מן המערב, בפרט מבראנדנבורג, אחר משפט-העלילה הגדול בשנת 1510. בפוזנא יושבים היהודים מזה מאות בשנים יחד עם הנוצרים ברחוב הצמרים, אולם התחרות המסחרית והתבצרות הגדולות במחצית השניה של המאה הטי"ז דוחקות אותם הלך ודחוק לרחוב היהודי. בואם של יהודים רבים מאשכנז מצריך לתפוס את הרחובות הסמוכים, ודבר זה גורם ריאקציה מצד הנוצרים. שני הצדדים פונים אל המלך וזה פעם נוסף דעתו לכאן ופעם לכאן. משפרצה בשנת 1536 דליקה בשכונה היהודית, דרשה העירייה מאת המלך את גירוש היהודים מן העיר והעברתם (דוגמת קראקא) לפרבר הרחוק ריבאקי. לכתחילה גמר המלך בדעתו למלא את דרישת העירונים, אולם, בהתערבותו של הווייוודא לוקאש גורקא, העביר את החלטתו הקודמת והניח את היהודים במקומם, אך הגביל את מספר בתיהם ל-49. מספר זה, גם המלכים שלאחריו אישרוהו, אף-על-פי-כן עברו עליו היהודים, מחמת אונס, ורכשו את הבתים והמגורשים הסמוכים.

לובלין גם היא נתאכלסה, על פרשת המאות הטי"ו והטי"ז, אוכלוסים חדשים, שנשתכנו על פני הפרבר שליד הר המבצר, וכאן, על הגבעה הקרויה גרודזיסקו, הקימו את בית-העלמין שלהם, הקיים עד היום. ללובלין עצמה לא נתנו להם לבוא, איזו פריווילגיה *de non tolerandis Judaeis* שלעולם לא יכלו למצאה, אסרה עליהם את הישיבה בתוך העיר. רק ליהודי אחד, סוכנו של המלך, יוסקא שכנאש, היתה הזכות לגור ולסחור בשוק העירוני. אחרי מותו של יוסקא עוברת הזכות הזאת לאלמנתו ולשני בניו, אחד מהם, פסח, מוסיף לנהל את עסקי אביו, השני, שלום-שכנא, עולה על כסא-הרבנות בעיר מולדתו. גם בלובב נבנות והולכות שתי הקהילות (בעיר ומחוץ לעיר), שכן הגיעה גם לכאן האימיגראציה הצ'כית והגרמנית. אנו מוצאים כאן פליטים מפראג, והגל הולך מכאן הלאה מזרחה, ללוצק ולערי ליטא, וכן לפודוליה ולאוקראינה. בשנת 1532 כבר קיימת קהילה יהודית בויניצ'א ומכאן נוהרים מהגרים לבאר (1541), מזיבוז' (1547) ובראצללב (1551).

גידול הקהילות גורם צורך בחיזוק ארגונן. כל זמן שהקהילות היו מעטות ואוכלוסייהן לא-רבים, יכול שר-האוצר לבוא בדברים בעניני המסים עם כל קהילה וקהילה ומנהיגיה. עכשיו נעשה הדבר בגדר הנמנע; המלך מחליט אפוא למקדן את קהילות היהודים וממנה לשם כך גוברים ראשיים. את המשרה הזאת הוא משים על שכם הבנקאים העשירים פראנטשק מקראקא ואברהם מביהם.

פראנטשק (אפרים) הוא בנו של משה פישל, חוכר המכסים בימי קאזימר האיג'ללוני, ושל ראשקא, אשר לאחר גירוש היהודים מקראקא הגיחו לה להישאר בעיר. בשנת 1512 ממנה אותו זיגמונט לגובה מסייהם של ישראל בפולין-קטן, ואילו לגובה המסים היהודיים בפולין-גדול מתמנה היהודי הצ'כי אברהם. קודם לכן היה אברהם בנקאי-החצר של הקיסר מאפסימיליאן הראשון ושל ולאדיסלאב האיג'ללוני. לאחר שגורש, יחד עם שאר היהודים, מביהם, בא לפולין וכאן פתח סוכנויות מסחריות רבות בערים שונות של המדינה.

כבר בעת המינוי קמות שתי קהילות ראשיות, דהיינו קראקא ולבוב, ודורשות להפקיע אותן ממרותם של הגוברים, אולם גם קהילות אחרות מסרבות להכיר בפקידים שנכפו עליהן ונמנעות בתוקף מלשלם את המסים. פקודות המלך ואיומים אחרים אין בהם מועיל, פראנטשק אינו יכול לעמוד בהתחייבותו כלפי אוצר-המלכות ואלמלא הפרוטקציה של אחות המלך אֶלְזֶבֶּתֶה היה פושט את הרגל. המלך מוסר את משרתו של פראנטשק לאברהם מביהם ומייפה את כוחו להא ולדא, אך הקהילות מסרבות לשלם גם לו, אף אין רוצים להרשות לו לגור בקוזמיר. המלך חוזר ומוציא כמה פקודות ומצווה על הרבנים שיגזרו בחרם על הסרבנים, אך לשוא, הקהילות משיבות בחרם אדרבא והמסים אינם נפרעים. אברהם מבקש את עזרתו של הקיסר מאכסימיליאן וזה משתדל בשבילו אצל המלך זיגמונט. תודות למוראטוריום מלכותי, מסלק אברהם את חובותיו, אך את גביית המסים הוא אנוס לעזוב אחת ולתמיד.

הנהגה-כיינן נכשלה השיטה הצנטראליסטית של זיגמונט הראשון מחמת התנגדותן של הקהילות, שלא רצו לוותר על שלטון-הבית המקודש מדורות. אולם המסים מן ההכרח שייגבו, המלך חזר אפוא לשיטה הישנה אלא שיפר אותה בעזרת פֶּדְרָאצִיה של הקהילות שבכל ארץ וארץ. ביחוד קשה היה הדבר בפולין-גדול, מחמת ריבוי הקהילות שמיאנו להודות בהגמוניה של פוונא. כאן מקים אפוא המלך שתי יחידות אדמיניסטרטיביות, אשר האחת מהן היא פוונא כשלעצמה, והשניה — אחת-עשרה קהילות קטנות-יותר, המתוועדות דרך-קבע בִּלְוֶזְלָאָן. התוועדויות כאלה נערכו גם בפולין-קטן ובחבלים אחרים של המדינה.

שני הגוברים אשר גורלם נחתך מהר היו אנשים חילוניים, בנקאים, הדיוטות בעניני דת. אולם כיוון שהחרם היה בעת ההיא הנשק היחידי בעניני מסים וארנוניות, מינה המלך גם רבנים (או מנהיגים) ראשיים לכל ארץ וארץ, שיהיו מסייעים את הגוברים בִּסְלֹאָא וְלֹא מְפִיק דָּמָא.

מינוי רבנים נהוג היה כבר בתחילת המאה ה־15, בדומה לפסאות ההגמונות, כן קיבלו גם את משרות הרבנות בני משפחות עשירות (בנקאים), מקורבות לחצר המלך. הראשון מבין הרבנים הממונים הידועים לנו בפולין הוא, כזכור, ר' יעקב פולאק, בנו של משה פישל וגיסו של פראנטשק. המלך אלכסנדר ממנה אותו בשנת 1503 לרב של פולין-קטן ומייפה את כוחו לדרון במשפטים שבין היהודים לבין עצמם, לתקן את מנהגיהם, בכלל למלא את התפקידים הקשורים במשרת הרב. אולם ר' יעקב פולאק נעשה לרב ראשי לא רק בחסדו של המלך ובזכות קרוביו העשירים, שכן היה גאון בתורה. חניך ישיבות אשכנז, הביא לפולין את שיטת "החילוקים" בלימוד התלמוד, שנתקבלה גם על הדורות הבאים ועדיין היא נוהגת בישיבות של פולין. אך תורה ועבודה אין די בהן להניח את מרצו של האיש הזה. קשור קשרי חיתון במשפחות העשירות שבקראקא ובוטח בתלמודו, הרי הוא מרשה לעצמו להוציא פסקי-דין, המעוררים מורת-רוח וריסון בכל העולם. גדולי הרבנים שבאירופה, כגון ר' יעקב מרגליות ור' פנחס מפראג, מערערים על פסקיו, ור' אברהם מינץ, הרב מפאדווא, מטיל עליו חרם. מצבו של פולאק בקראקא נעשה קשה מנשוא, בני קהילתו אינם נשמעים לו עוד, ואחד מהם מתקלס בו בזמר סאטירי, "איין שפעטליך ליד" (שיר של לעג), המושר בשכונה היהודית. זיגמונט הראשון פורש את חסותו על "הרב שלו" ובקהילה מוקם השקט עדי רגע. אך בקרוב-במהרה מוצא לו פולאק ענין חדש לענות בו, בא בריב עם שמואל בר משולם, רופא-החצר של המלכה בונא, ונאלץ לעזוב את הארץ. מר־נפש ושחוק-חיים הוא עולה לארץ-ישראל ושם נפטר בשנת 1530 בערך.

הרבנות של קראקא נשארה בידי משפחת פישל, לפי-שעה משמש במשרה זו בקיץ בני פולין ר' אשר-לעמל, גיסו של פולאק, ולאחר פטירתו (1532) עולה על כסא הרבנות בנו של פראנטשק, ד"ר משה פישל. משה פישל הוא רופא, אינו עושה עסקים אלא מתפרנס מעבודתו הרפואית בחצרות השרים הגדולים, כמרים והדיוטות. במהרה פוטר אותו המלך מכל המסים והנתינות, בשל תלמודו ופָּעֵלו כרופא, וכן בזכות אשתו אסתר, "העובדת בקביעות בחצר המלכה בונא". בשנת 1541 נתמנה משה פישל, ביחד עם הרב מלובלין ר' שלום-שכנא, רב ראשי לכל פולין-קטן, עם כשלון הצנטראליזציה בגביית המסים לא נתבטל מוסד הרבנות הראשית. השלטון הוסיף להיות מעוגן בקיומה, שכן ראה בה ערובה לחלוקה נכונה של המסים ולגבייתם המתוקנת; לפיכך ממשיך זיגמונט הראשון למנות רבנים (מנהיגים) ראשיים לארצות שונות. הרבנים מתמנים לכל ימי חייהם והשלטון שניתן בידם היה עצום: רשאים היו לדרון ולייסר על

עבירות דתיות, זכאים היו לגור בכל מקום ומקום שבתחום רבנותם, לאשר את מינוים של רבני הקהילות וכו'. הרבנים הראשיים היו פטורים ממסים ורק המלך לבדו היה מוסמך לישיב בדינם. היהודים נתחייבו מסים מיוחדים לצורך החזקתם. אולם בזמן ההוא כבר היה מינוי הרבנים-המנהיגים לארצות שלמות מאוחר מדי, האבטונומיה של הקהילות כבר היתה גדולה משיכומו עליהן רבנים מלמעלה.

מוסד הרבנות הראשית לא האריך ימים. על רקע זה נתגלעו מריבות, שגרמו טרדה מרובה לשלטון. זיגמונט הראשון קָשָׁךְ אפוא את ידו מכוונותיו הצנטראליסטיות ונתן תחילה לפולין-גדול ואחר כך לכל הקהילות שבמלכות את הזכות לבחור להם רבנים ומנהיגים כרצונם, בנתרו אף על זכותו לאשר את הנבחרים. הרב הממונה האחרון (בשנת 1547) היה ר' משה איסרלש, חתנו של ר' שלום-שכנא, מגדולי ההוראה שיהדות פולין הוציאה בזמן מן הזמנים. הוא היה ממונה על כל הקהילות שבולוויודות (גליל) קראקא.

14. שיבת היהודים לליטא. ריאורגאניזאציה של הקהילות

גירוש היהודים מליטא (1495), בפקודתו של יאן-אולבראכט, קובץ חקופה בתולדות הארץ. גירוש זה היה לו רקע דתי, בארץ יכלו אפוא להישאר ולקיים בידם את רכושם רק אותם היהודים שהשתמדו. שאר כל היהודים יצאו בגולה, נקיים מנכסיהם; את בתיהם ובתי-כנסיותיהם חילק הדוכס הגדול בין הבווארים שלו או הוועידים למתישבים גרמניים ושוֹנְדֵיִים, שביקש להביאם לארצו. הגירוש אָרַךְ שמונה שנים. כבר בשנת 1503 התחילו נושאים ונותנים על שיבת היהודים. המלחמה עם מוסקא רוקנה את אוצרו של הדוכס, המתישבים הגרמניים לא נחפזו לבוא ואלכסנדר גמר בדעתו להניח ליהודים לשוב לליטא, תמורת התחייבות מצדם להעמיד למלחמה בכספם אלף רוכב ולשלם מדי שנה בשנה מס בשם "פּוֹבְרוֹטְנִי". ב-22 למארס 1503 כבר מודיע אלכסנדר לסטארוסטא של הורודנא, שהוא חוזר ומקבל את היהודים בארצו וכי יש להחזיר להם בהורודנא את בית-הכנסת, בית-העלמין, בתים, מגרשים וכל החובות שנשארו חייבים להם. גם קהילת בריסק קיבלה רשות לחזור ואף בעלי טריטוריות פרטיות, כגון הנסיכים בפּינסק, השיבו את היהודים שלהם. קשה היתה החזרת הבתים והקרקעות, שחולקו על-ידי השליט. הדבר נמשך שנים רבות, ולא היה סוף למשפטים ולפסקי-הדין. גם שאלת השירות בצבא והעמדת אלף הרוכבים הסבה לשלטון טרדות רבות.

גידולן המהיר של קהילות ישראל בליטא מכביד, כמו בפולין, על חלוקת המסים וגבייתם, וזיגמונט הראשון מחליט למנות גם כאן גובה ראשי. משרה זו מקבל העשיר ביהודי ליטא מיכל יוזפוביטש.

שלושה אחים היו לבית יוזפוביטש, שמוצאם היה כנראה מקייב. כשגורשו היהודים מליטא התנצר הקשיש שבהם, אברהם, ונשאר בארץ. שני האחרים הלכו בגולה. אברהם זוכה במהירות למשרות והכנסות. בשנת 1505 הוא נעשה סטארוסטא של מינסק וחוזר מכסה-השער דֶקֶתֶם. הוא מקיים יחסים קרובים עם חצר הארכידוכס, מלוה לקופתו סכומים גבוהים, נותן מפרעות על חשבון ההכנסות ונוטל במשכון גשרים, מכסים, טחנות, אחוזות וכדומה. בקרוב הוא מתמנה סטארוסטא של סמולנסק ומקבל את גוש ווידוני במחוז וילנא. למראה כשרון-המעשה של אברהם, חולק לו זיגמונט הראשון מעמד של אצילות ודָגֶם לְלִינָא, וכן הוא משפיע עליו כל פעם חסדים גדולים יותר. הנוביליטאציה מרחיבה את תחום עסקיו של אברהם, עד-מהרה הוא נעשה בעל-חובו העיקרי של אוצר הדוכסות ובשנת 1510 הוא מתמנה שר-האוצר.

שני אחיו של אברהם נשכרים מחסותו ומקבלים לידם כל מיני עסקים, והאחד מהם, מיכל, הוא המתמנה מטעם המלך זיגמונט הראשון גובה ראשי או מנהיג ורב על כלל ישראל בליטא. אכן, גם בליטא, כמו בפולין, אין הקהילות מקבלות מרות של הגובה הממונה ומוחים בתוקף נגד מינויו. מֶרְצו של מיכל, איומי אחיו שר-האוצר, ואף פקודותיו של המלך אין מועיל בהם; הקהילות אינן פורעות את המסים והגובה אֶבְדָה עצתו מלעמוד בפניהן. אחר שנה של התכתשות, מניח מיכל את משרתו ומפנה עצמו להרבות נכסיו הרבים. הוא נעשה הכרחי לאוצר הארכידוכס, האוצר כולו נמצא שנים רבות בידיו. בשנת 1525 גומל לו המלך על שירותו וחולק לו מעמד של אצילות ודָגֶם לְלִינָא. הנוביליטאציה נערכה בשוק של קראקא, שעה שהוחגה השתעבדות אלברכט נסיך פרוסיה למלכות פולין. הרי זה המקרה היחיד בדברי ימי פולניה, שניתן מעמד אצילות ליהודי אשר לא השתמד.

מיכל יוזפוביטש היה הדיט ולפיכך מינה זיגמונט הראשון גם רב ראשי שיעמוד לימינו ויכוף את הסרבנים בחרמות לפרוע את המסים. הרב הראשי הראשון בליטא היה מנדל פראנק, חכם בעל שיעור-קומה, קרוב או ידיד של משפחת יוזפוביטש. אחר שמיכל הניח את הגבייה הראשית, עוד הוסיף מנדל לשמש במשרתו כמה שנים. לאחר מכן עבר לפוזנא, כרב אביד של פולין-גדול, אך לא האריך שם שבת ובשנת 1527 הוא חזר לליטא ומשחקע בבריסק. קהילת בריסק ממאנת לקבל מרותו, מערערת על פסקי-דינו לפני הסטארוסטא, או מתעלמת מהם לחלוטין, ואותו עצמו היא תובעת לפני בית-המשפט של המבצר.

מלחמה זו שבין קהילת בריסק לבין רבה אינה אלא חוליה אחת במאמצים המשותפים על שמירת האבטונומיה. גם בליטא, כמו בפולין, אין הקהילות רוצות לקבל מרותן של הרבנים הממונים, ובהורודנא לובשים הדברים צורות בלתי-נעימות למדי. המלכה בונא, מרצונה לשים קץ למריבות האלה, נותנת, בשנת 1549, לקהילת הורודנא אבטונומיה גמורה בבחירת ראשי הקהל והרבנים. לאבטונומיה כיוצא בזה זוכות אחת-אחת גם שאר הקהילות בליטא.

15. התלכדות כל המעמדות נגד היהודים

התפתחותן הטריטוריאלית והמספרית של קהילות ישראל, גידול עשירותם של היהודים, הונם, השפעת בעלי-ההון היהודים על המלך ועל חצרו, מדאיגות את העירונים. למראשית שבתם על אדמת פולין נלחמים העירונים הגרמנים ביהודים ובסוף המאה ה-15 הם מדימים בנפשם כי הנצחון ממשמש ובא. ההסכם משנת 1485 וגירוש היהודים מקראקא (1495) גזרו לכאורה עליהם על המסחר היהודי בעיר, אך הנה הסתדרו המגורשים, הם והמהגרים המרובים והעשירים מביניהם שנתווספו עליהם, בקומיר הסמוכה, ומנהלים משם, דרך השערים והגשרים, מיקח וממכר בלבה של קראקא. בוקר-בוקר נוהרים המונות סוחרים ותגרנים, סרסרים ובעלי-מלאכה אל השוק הגדול והקטן שבקראקא, וכאן בבתי העירונים ובארמונות המאגנאטים מציגים הם את סחורותיהם. כמלחמה הזאת ממש מנהלים גם עירוני לוב ביהודים שלהם, הנושאים ונותנים בסחורות שונות, על-אף איסוריהם של יאן-אולבראכטס ואלכסנדר, ולא עוד אלא זוכים אפילו לפקודה של זיגמונט הראשון, העושה מסחר זה חוקי (1515). כיוצא בכך אתה מוצא גם בלובלין, ובפרט חולים ומרגישים עירוני פוזנא את תחרות היהודים, שקיבלו מאת המלך זיגמונט הראשון (בשנת 1517) חירות המסחר, "באין מפריע מצד העיר".

והימים ימי ראשית הריפורמאציה בגרמניה והסערה החברתית הכרוכה בה, מלחמת כולם כולם, בראש כל תכניותיהם של האצילים, הערים או האכרים היה כתוב: "הלאה היהודים" והידיעה על תכניות אלו הגיעה לפולין ועוררה גם כאן תאבונות, שהיו עלולים לשבש את הסדר במדינה. אמנם האכר הפולני לא זע, כבר היה כבול מדי לקרקע, אך הערים זזו והחלו מתארגנות נגד המדיניות האפסטרמינאציונית של האצילים, ובראש וראשונה נגד היהודים.

התחיל הדבר בלוב. בבית-המועצה נתכנסו ראשי העירונים ומנהיגיהם והחליטו לאחוז בכל האמצעים כדי לקפח את הפחרות היהודית. ליתר תוקף הוסכם לקרוא לעזרת כמרים והדיוטות, אף לארגן פעולה משותפת של כל הערים הגדולות במדינה. עירית לבוב שיגרה מכתבים לעיריות קראקא, לובלין ופוזנא וגוללה לפנייהם את הפרשה כולה. בשמחה קיבלו העיריות האלה את הצעת לבוב ושלחו את שליחיהן למושב הסיים בפטרקוב (1521).

ושליחי העירונים היטיבו לכלכל את מעשיהם, אם המלך קם וביטל, על-אף השתדלויות היהודים, את כל הקיומים שנתן להם עד כה ובמחיר גזר עליהם על מסחרם ומלאכתם. יהודי קראקא הוחזרו ונדחקו לגבולות ההסכם משנת 1485, מסחרם של יהודי לבוב צומצם שוב לארבעה דברים בלבד, זכויותיהם של יהודי לובלין נתקפחו, ובפוזנא חודשו ההגבלות מלשעבר, שהיו מכוונות לעשות קלה במסחר היהודי הקמעונאי.

נצחון גמור נחלו העירונים של מאזי וביחוד של וארשא. כבר בסוף המאה ה-15 (1483) גירשו הדוכסים של מאזי את היהודים מעיר-בירתם, אך פקודה זו לא היתה כנראה יעילה ביותר, ויאנוש, האחרון לדוכסי מאזי, מחדש אותה בשנת 1525, באסרו על היהודים לגור ולסחור בווארשא הישנה והחדשה וכן בעיבורה של העיר במרחק שני מילים. הכניסה לעיר מותרת מכאן ולהבא רק בהסכמת המועצה. משעברה מאזי בשנת 1527 לפולין, אישר לה זיגמונט הראשון את הפריבילגיה

de non tolerandis Judaeis, והוציא מכלל זה רק יהודי אחד, משה המוכסן, שישב בווארשא ברשות השליטים הקודמים. גם לערי פרייסן אושרו פריווילגיות דומות, שניתנו להן לשעבר על-ידי ראשי המיסדר הטבטוני. מכאן ואילך אין יהודים באזור זה, או שהם מצויים בו אך במספר מוגבל מאוד.

פקודת המלך משמעה כללה למסחר ולמלאכה של היהודים ואין הם יכולים ורוצים להסכים לכך, באין להם אמצעי מחיה אחרים. היהודים אינם חדלים אפוא מלסחור ובו בזמן הם מבקשים עזרה בחצרות המלך והמאגנאטים. המלכה בונא שלטה על זיגמונט המזקין שלטון בלי-מצרים, ועל-ידה כמה איטלקים שבאו עמה לפולין. כן ידעה המלכה לקנות את לבם של שרים רבים, כמרים והדיוטות, ובפרט היה הווייוודא הקראקאי קמיטא נשמע לפקודותיה. אליו, כאל אדונם (ווייוודא), פנו היהודים מקראקא וממקומות אחרים, ואילו העירונים פנו לאנשי-סוד אחרים של המלכה ועקב מלאכה זו בשתי חזיתות הוציא המלך פעם בפעם פקודות סותרות זו את זו. אלו מאשרות את קיומיהם של היהודים ומתירות להם לעסוק במסחר דרך חירות, ואלו מאשרות את הפריווילגיות של הערים ואוסרות את המסחר על היהודים לחלוטין. ובינתיים הוסיפו היהודים לסחור, ועל אפם וחמתם של העירונים אף הרחיבו את מסחרם יותר ויותר. משראו העירונים כי בדרך הישר לא ישיגו את מבוקשם גמרו לעשות דין לעצמם; בעת ההיא היה זה אמצעי שכיח, בחון ובדוק. בפוזנא מתנפלים המון-עם ונערי בעלי-המלאכה על מחסני היהודים ומחריבים אותם עד היסוד. ופוזנא משמשת משל ודוגמא לעירונים בבריסק-דקווא, קאליש, גניזן, ואף בקראקא מתחיל הנוער לחקוף ולשדוד את היהודים שבשוק. זיגמונט מוציא פקודה חמורה לעיריות להשגיח על השקט בערים וליתן vadium (ערבון). שתגנה על תושביהם היהודים.

נגד גילוי חסדו של המלך ליהודים ובפרט נגד פקודת הערבון מחו מועצות הערים קראקא, פוזנא וכו'. אין הן רוצות לקבל על עצמן אחריות לעבירות של יחידים ולערוב לבטחונם של היהודים. לימין העירונים עומד הקלירוס, היודע למשוך לצדו חלק גדול של המאגנאטים והאצילים הקאטוליים, מהרגם שהיו טעמים כלכליים לכך. היהודים מתחרים אז לא רק בעירונים, כ-אם גם באצילים, הואיל והם חוכרים מכסים, דמי-גשר ודמי-דרך, ומשמשים במשרות פיסקאליות שונות. השנאה אל המלכה בונא ואנשי-סודה, שהיו נחשבים בקהל כפטרונים של ישראל, מילאה את הסאה. בסיים של פטרקוב בשנת 1538 נתחברו כל המעמדות והסיים התקין לראשונה קונסטיטוציה De Judaeis (על היהודים), בשמונה סעיפים. בראש וראשונה מזכירה הקונסטיטוציה את האיסור, החוזר ונשנה משכבר, להחכיר ליהודים מכסים ושאר הכנסות האוצר וכן משרות פיסקאליות הקשורות בכך, הואיל ושימושם בתורת פקידים רשמיים בין הנוצרים "מנוגד לחוק האלוהי". הסעיף השני דן במסחר הכפרי ואומר: חוק המדינה אוסר על הנוצרים לסחור בכפרים ולערוך שם ירידים ולא-כל-שכן שאין אנו יכולים להרשות כזאת ליהודים; אנו אוסרים עליהם לעשות כדבר הזה והעובר ייענש בקנס גדול וסחורתו תוחרם. סעיף נוסף דן במסחר היהודי בערים וקובע, שאין ליהודים חירות מסחרית בלתי-מוגבלת והם מחויבים לסגל עצמם לחוקי המדינה ולקיים את ההסכמים שבינם לבין הערים. הסעיף האחרון מזכיר את חובת היהודים לשאת סימן מיוחד (כובע צהוב); על העובר לשלם קנס (זהוב אחד) לטובת הווייוודא או סגנו.

בשנה הבאה חוזרים האצילים בסיים של פטרקוב לשאלת היהודים, אך הפעם הם נזקקים לה מנקודת-מבטם בלבד ולטובתם הם. בשל התאכלסותן היתירה של ערי המלך, עברו משפחות יהודיות רבות לערים ולכפרים פרטיים והקימו בתוכם לא-אחת קהילות עשירות וגדולות. יהודים אלה, אף כי ישבו בטרטוריה פרטית, תלויים היו במלך בלבד, לו שילמו מסים והיו נתונים למרותם של פקידי המלכות. לכך אין האצילים רוצים להסכים. מזה שנים כפתו את האכר לאדמתם, עתה הם רוצים להפיק לפחות הכנסות מן היהודים. אצילי פולין-קטן שנתכנסו לסיימיק בקראקא מחליטים לבקש את אשר המלך יכבד הואיל להבטיח לנו זה שנתים, שלא תהא לשום איש מרות על היהודים היושבים באחוזת אצילים, ואף לא שום הכנסות מהם, אלא אך ורק לאדונים, אשר באחוזותיהם הם יושבים". גם הסיימיקים של ארצות אחרות קיבלו לאודא (החלטות) דומים והביאום לפני המלך בסיים של פטרקוב. המלך נתרצה לוותר על היהודים לטובת האצילים, אך בצאתו מן ההנחה של עבדות-האוצר, סירב להוסיף ולתת לאותם היהודים את חסותו. "המפיק תועלת מן היהודים הוא שיתן להם גם עזרה". על בסיס זה מתגשמת הקונסטיטוציה משנת 1539, האומרת שהיהודים היושבים בערים ובכפרים פרטיים כפופים אך ורק למרותם של האדונים הטריטוריאליים. בתוקף הקונסטיטוציה הזאת, נתחלקו יהודי פולין ליהודי

המלך וליהודים פריטיים. חסותו של המלך ומרותו, שחלו עד עתה על כל היהודים, תחולנה מכאן ולהבא רק על היהודים היושבים בערי המלך.

בשנות מלחמתם של כל המעמדות ביהודים חל גידול המינות בפולניה. בקראקא גופא, אחורי אזנו של המלך, מתרבים הדיסידנטים למיניהם, מתכנסים בבתי עירוניים עשירים ואצילים, מותחים בקורת על הקאנונים הרומיים ועל פקודות האפיפיור. כנגד המחדשים האלה פונה בכל כוחו הקלירוס הקאתולי ובראשו ההגמון של קראקא פיוטר גאמראט. מרכין היה אזנו אולי תשמע אי-שם קול תפילה דיסידנטית וביחוד בערה בו חמתו על היהודים-הנוצרים (judaisantes). כת אנשים שעמדו, דוגמת ההגמון אריוס, באמצע בין היהדות ובין הנצרות. קראו אותם מתנגדי השילוש או אריאנים ורדפו אותם בלי רחמים. בה בעת פנה קצף הקלירוס והעם כנגד היהודים, שהדיחו כביכול את הנוצרים האלה מדרך הישר. דעת הקהל הנסערת סיפרה על יהודי ליטא, המגיירים נוצרים ומסיעים אותם לתורכיה, על-מנת שיחיו שם "במינותם היהודית", אף קשרו את הדבר בבגידה לטובת התוגר. בשל מסירות מצדדים שונים, פקד זיגמונט הראשון לערוך חקירה חמורה. בקראקא נחבשו ראשי הקהל בבית-הסוהר, ובלוטא ערכו הקומיסארים של המלך חקירה כזאת, עד שאף יהודי לא מצא עוז בנפשו לצאת החוצה, הדרכים והירידים השתוממו, ואוצר המלכות נזוק נזקים ניכרים. שר-האוצר הליטאי וסינאטורים רבים השתדלו לטובת היהודים, אך השתדלותם לא עזרה הרבה. רק לאחר שקהילת קראקא הניחה בידי המלכה בונא, בעצת הווייוודא הקראקאי פיוטר קמיטא, 20,000 אדומים דמי-ערבות, הותרו ראשי הקהל מבית-האסורים. גם ראשי הקהל בפוזנא נחבשו ולא הותרו אלא תמורת פדיון למלכה בונא. וענין החזרת דמי-הערבות נמשך כמה שנים ועוד בשנת 1543 נזקק לכך המדינאי הידוע, סטאניסלאב אוף-קובסקי.

רדיפת היהודים גורמת, כרגיל, מעשי-שמד מרובים. לחוצים אל הקיר, מעורבים במשפטים, הולכים יהודים ומתנצרים, ולא אחד מהם משתדל אחר כך למצוא חן בעיני בני-דתו החדשים ומשליך שיקוצים על היהודים ועל היהדות. בראשית ימי שלטונו של אבגוסט הראשון התנצר אחיו של פראנטשק, הבנקאי סטפאן פישל, ונתן ידו לפרקורן בפולמוסו נגד תורת ישראל. כדבר הזה עושים בשנת 1537 האחים הליץ, המדפיסים העבריים הראשונים בפולין, הטופלים, אחר המרתם, אשמה על ראשי הקהל בקראקא ופותחים פעולה מיסיונארית בין היהודים בכל הארץ.

16. ימי שלטונו של זיגמונט-אבגוסט (1548–1572). גידול הקהילות בפולין

במחצית השניה של המאה הט"ז

איש הרנסאנס, מחונך בין ניגודים גמורים, היה זיגמונט-אבגוסט אדם ללא משפטי-הקדם דתיים, וביקש להניח את דעת כולם. בעל מזג משתקל, אינו נוטה במפורש לשום צד, ובינתים מתחוללת, בשנות שלטונו, המערכה הכללית בין הקאתולים ובין הדיסידנטים. השלום הדתי של אויגסבורג, הנותן בידי המושלים את השליטה על נשמות נתיניהם, וועידת טריינט—הרי שלבי המערכה במערב. היא עוברת גם לפולין וכאן תולים שני הצדדים עיניהם במלך ומשתדלים למשכו לצדם. זיגמונט-אבגוסט איננו איש-המעשה, הוא דוחה, ובדחיותיו אלו הוא מסייע לנצחון הקאתוליות. אך עינו טובה גם בדיסידנטים, ואף היהודים מוצאים אצלו צדק וסעד. כבר בימי נעוריו קיבל מאביו, להוצאות חצרו, הכנסות מקהילות היהודים בכל המדינה. דבר זה קירב אותו למנהיגיהן של קהילות שונות ולבאי-כוחו החשובים של הציבור היהודי. הוא זוכרם ימים רבים ואחר שהומלך הוא מזמינם לחצרו כבנקאים וכרופאים. הנה-כי-כן הוא מזמין לחצרו את הרופא המהולל אמאטוס לוןיטאנוס מפירארה, ומשלא קיבל הלה את הזמנתו—את הרופא שלמה אשכנזי מאודינה. אשכנזי עשה בקראקא שנים אחדות (עד שנת 1565), אחרי כן יצא לתורכיה ומילא שם תפקיד מדיני חשוב. את מקומו בחצר מילא רופא יהודי אחר, הספרדי ד"ר שלמה קאליהורא. זיגמונט-אבגוסט פוטר אותו מכל מסי הקהל והמדינה ושומר לעצמו בלבד את הקרות עליו ועל בני משפחתו. קאליהורא משתמש בזכויותיו היתירות לעסקי מסחר עצומים ומקים שותפות לשם ניצול מכרות המלח ברוסיה (האדומה). גם המלך באטורי מינה את קאליהורא לרופא-החצר ואישר את הקיומים שקיבל מאת קודמו.

* קאליהורא הוא אבי שושלת רופאים ורוקחים, אשר סעיפה הגברי. בקראקא פסק אך בשנת 1834 והסעיף הווארשאי והפוזנאי עודנו חי במשפחות קאלווארי, קולהארי ולאנדסברג.

נוסף לרופאים, מסתופפים בחצר המלך סוחרים יהודים עשירים, כגון דניאל ושלמה מקוזמיר, מאיר רינבאך מפוונא וצורף-הזהב פליכס, חוכר המכסים של פולוצק וויטבסק; בשנת 1572 מפנה זיגמונט-אבגוסט את פליכס למשרת-החצר. גם בליטא וברוסיא אנו רואים משרת-החצר יהודים: יצחק פרודאווקא, חוכר בתי-המטבח בליטא; יצחק שלום'ש (Stomicz) מזלוטש, חוכר מכרות המלח בהליטש ובקאלוש; וכן יצחק נחמן'ש מלבו. "זיגמונט-אבגוסט חייב תודה ליהודי יעקב הזג מפרמסלא על שהתקין שמשות בארמנותיו שבפרמסלא ובמדיקא ובנה לו ארמון חדש בדז'ניטשיץ" (Dziwiczycze). הקשרים המדיניים עם השער העליון מקרבים את זיגמונט-אבגוסט אל דון יוסף נשיא, שהיה באותו זמן בעל השפעה מרובה על הסולטאן. המלך מפנה אליו לעתים קרובות את שליחי המדינה ומודה לו במכתבים עתירי נימוסים על סיועו. מחפצו לגמול לו, נותן המלך ליוסף, "לבקשת הסולטאן האדיר והנאור סלים, קיסר תורכיה", רשיון למשך חמש שנים לסחור ביינות מאלמאזיה ומושקאטל בכל פולניה. יוסף שולח לפולין את סוכניו חיים כהן ואברהם מוסל והם משתקעים בלבוש ופוחתים כאן את סוכנויותיהם. אך העירונים בלבוש אינם רוצים לסבול את הפחדות החדשה והם טופלים על שני הסוחרים חשד בהברחת המכס ובריגול לסובת תורכיה. הסיים של פטרקוב מתיצב לימין העירונים (1567) ומבטל את הפריווילגיות של המלך, אך זיגמונט-אבגוסט מסרב לחתום על החלטת הסיים ומצוה על המוכסנים ליתן מעבר לסחורותיהם של הסוכנים התורכיים.

יהודים תורכיים חוסים גם בצלו של יאן זאמויסקי; הוא מזמינם לעירו זאמושטש, מקבל אותם לנתיניו וחולק להם את חסותו. גם באטורי פורש את חסותו על המושבה התורכית ומגן עליה מפני התקפות העירונים. אולם העירונים אינם אומרים נואש ואף יהודי פולין אינם רוצים לסבול אצלם את הספרדים או הפקנים, הגאים והאמיצים מהם. מתחילה מלחמת פחדות, המקפחת את קיומם של הפקנים; מושבותיהם בלבוש ובזאמושטש נופלות מהר מאוד ורק המושבה בקראקא, המורכבת בעיקר יהודים איטלקיים, נתקיימה עד סוף המאה ה-17.

האימיגראציה של יהודים איטלקיים משקלה היה מועט מאוד על כף התפתחותן של הקהילות בפולין. יותר ממנה גרמו לכך השילוחים החדשים מגרמניה ומצ'כיה וגירושם הגמור של היהודים מפראג. ההגירה הצ'כית לא נעצרה הפעם בחבלי הספר המערביים של המדינה, אלא נעה לפנים פולין-קטן והלאה מזה לרוסיה-האדומה ולולין. וכך אנו רואים יהודים בני צ'כיה בויסליץ. מקום שהם בונים מיד בית-כנסת, ובלבוש, הן בתוך העיר והן מחוץ לעיר. אך נראה שגם לקוזמיר הגיעה סיעה חדשה של פליטים והגדילה עוד יותר את הצפיפות בשכונה היהודית. בקשר לכך באה הקהילה לידי הסכם עם העיריה והיא מרחיבה את תחום מושבה בכמה רחובות סמוכים (1553). הרחבה נוספת של "העיר היהודית" נעשתה בשנת 1583 והאחרונה בשנת 1608. מכאן ולהבא היו לגיטו של קוזמיר גבולות קבועים עד לסופה של הממלכה הפולנית. בדומה לקראקא, מתרחב הגיטו היהודי בפוונא; מספר הבתים היהודים גדל מ-49 ל-80 וממלא את הרחוב המוביל מחומות העיר אל השוק. דליקה מחריבה בשנת 1596 רחוב שלם, אולם היהודים חוזרים ובונים במהירות ובמקום הישן מוקם בית-כנסת חדש. גם בערים אחרות של פולין-גדול, כגון בקאליש ובגניזן, גדלות קהילות יהודיות, מקבלות קיומים מאת המלך ועושות הסכמים מסחריים עם העיריות.

התפתחות דומה אנו רואים בפולין-קטן, בטישין, בויסליץ, אולם בראש וראשונה גדלה קהילת לובלין. בלובלין מתקיימים מאמצע המאה ה-15 ירידים נודעים בעולם כולו, המושכים סוחרים ולקוחות מקצוי ארץ. גרמנים, צרפתים, איטלקים, פרסים, תורכים, טאטארים, ארמנים וקאזאפים נוהרים ללובלין, על-מנת להחליף כאן את סחורתם באחרת. בין שאר סוחרים, באים הנה גם יהודים מכל העולם, אף נוסד כאן בית-דין מיוחד לעסקי ירידים, מורכב מרבני הקהילות הראשיות בפולין. אין פלא אפוא שגם הקהילה המקומית עצמה מהר ומושב היהודים נתפשט למן הביצות אשר על נהר ביסטריצא עד לשער העיר. בשנת 1553 חוכרת הקהילה, מאת הסטארוסטא טנטשינסקי, מגרש נרחב "לידי הדרך אל אגם טשכובקא" וכן שטח לרגלי הר-המבצר, לשם הרחבת בית-העלמין הישן. המשך התפתחותה של קהילת לובלין קשור בשמו של רופא-העינים היהודי ד"ר מארק (מרדכי) מאי, שישב קודם לכן בקניגסברג, כאחד מאנשי חצרו של הנסיך הפרוסי אלפרדט. בלובלין הוא רוכש, כבאי-כוח הקהילה, כמה וכמה מגרשים ובונה עליהם בית-כנסת מפואר, וכמו כן בית-מידות בשביל ישיבה.

אולם לא כל יהודי לובלין רוצים לשבת מחוץ לעיר; הפינאנסיסטים הגדולים, הקרובים לחצר המלך או לחצרות המאגנאטים, משתדלים אחד-אחד להשיג זכות ישיבה *infra muros* (בתוך החומות) והם מתישבים בבנייני מנזרים, בארמונות פרטיים ובבתי הפאטריציאט העירוני. דבר זה מביא את העירונים לכלל כעס והם מבקשים לנשל את הזרים. על רקע זה מתגלעות מריבות אשר בהן עומדים לימין היהודים: בעלי הבתים, המאגנאטים והקלירוס. ותוך כדי היאבקות גדלה בינתים הקהילה בלובלין ועולה במהרה מעלה-מעלה בראש אחיותיה.

ברוסיא מתפתחות בעת ההיא כמה קהילות קטנות, מקבלות זכויות לבניית בתים. מסחר ומלאכה, ואלו הן: בֶּלֶז (1550), פּוֹסְקָא (1564), ובפרט פּוֹרְמַסְלָא. בפרמסלא היו בשנת 1542 רק שמונה משפחות יהודיות, שישבו בבתיים משל עצמם, אולם בשנת 1565 כבר עלה מספר בתי היהודים לשלוש-עשרה, ובשנת 1633 — שלשים ושבעה בתים ומאה ועשר משפחות. גדול כוח מעלה, כבערים אחרות, את איבת העירונים ובקרוב מתחילות גם כאן מהומות ופרעות. בעת אחת המהומות האלה (1561) היו לבני: בית-הכנסת, בית-העלמין והרבה בתים פרטיים. התעצמות היהודים בעירונים היא המשך קורותיה של העיר הזאת ותוך כדי היאבקות גדלה הקהילה ומקימה בשנות 1592—1594 בית-כנסת נהדר, העומד עד היום הזה.

הקהילה הגדולה ברוסיא היא לבוב, אשר בה נטושה, למראשית המאה הטיז, ההתעצמות הידועה על זכות המסחר היהודי. משנשרפה, בשנת 1571, כל השכונה היהודית, החליטה העיריה לשים קץ למאבק על-ידי סילוק היהודים אל מחוץ לחומות העיר. המלך זיגמונט-אבגוסט לא נתן הסכמתו לכך והרשה ליהודים לחזור ולהקים את שכונתם הישנה. היהודים מיהרו והקימו את הריסותיהם ותפסו את כל הרחוב היהודי, בהתקרבת יותר ויותר אל חומות העיר. לקהילה הגדלה ומתפשטת כבר לא הספיק בית-הכנסת הישן הלא-גדול, והמוכסן העשיר של ארצות רוסיא ומנהיג יהודי לבוב יצחק נחמן'ש קוגה, בהסכמת המלך, מגרש נרחב ומקים עליו בית-כנסת נאה. פֶּאוֹלוֹס איש רומא בנה אותו בסגנון גותי מאוחר וקישטו מבית בסגנון הרֶנָּסאנס. בית-הכנסת קיים עד היום (רחוב הפחחים 27) והוא קרוי על שם הטיז או ע"ש רוזיה לבה-הזהב (ידי גילדענע רויזע").

הנה-כירכן משתדלות הקהילות להרחיב את תחומי מושבן ובמקרים רבים מצליח הפצן בידן. אולם במשך הזמן נקבעים גבולות יציבים, שאין לעברם. כדי להשיג אפוא יותר מקום בגיטו עצמו, משתדלים היהודים לסלק משם את התושבים הלא-יהודים או גם למנוע ישיבתם בתוכו. פריווילגיה כזאת *de non tolerandis Christianis* היא מעין תשובה על הפריווילגיה שהיתה לערים רבות בפולין *de non tolerandis Judaeis* וזכות זו, קהילת קראקא השיגה אותה בשנת 1568, קהילת פוזנא בשנת 1633, וכל קהילות ליטא בשנת 1645. לא קיבלו קיומים כאלה לובלין ולבוב ועל-כן נשארו בתוך הגיטאות של הערים האלו נחלות של אצילים או עירונים, ובפרט בתי-יראה ובתי-נזירים.

17. קהילות ליטא במחצית השנייה של המאה הטיז

בליטא לא היו היחסים בין היהודים ובין העירונים מתוחים, כמו בפולין, לא היו כאן עירונים מעורים מזמן במקום כבמערב, ונוסף לכך לא היתה השפעת הקלירוס בארץ זו, בעלת הרוב הלא-קאתולי, חזקה כל כך. הארכידוכס של ליטא היה שליט מורשתי ומושל יחיד, הרבה היה תלוי אפוא ברצונו ועל רצונו השפיעו השפעה יתירה הפינאנסיסטים היהודיים העשירים, המוכסנים ובעלי האחוזות. על רקע זה מתפתחות הקהילות היהודיות בבריסק, הורדנא, וילנא ולוצק. בראש וראשונה מתפתחת הקהילה בבריסק ומקבלת מאת המלך זיגמונט הראשון זכויות שונות. בשנת 1566 מצויים בבריסק מאה וששה בתים של ישראל, כמעט כולם בנויים עץ, עד שדליקה מחריבה, בשנת 1568, בבת-אחת את כל השכונה היהודית. זיגמונט-אבגוסט פוטר את היהודים, בפקודה מיוחדת, משליש המסים, למשך תשע שנים, בתנאי שיחזרו ויבנו את בתיהם אבן ולבנים. ואמנם הועילה הפריווילגיה של המלך, כי במהרה הוקמה השכונה היהודית ובמרכזה בית-כנסת גדול, בנוי לפי תכניתו של הבנאי פֶּיוֹטֶר רוֹנְקָא מפוזנא. בית-הכנסת של בריסק, אשר בקרבתו עמד גם בית הישיבה, שימש דוגמא לבתי-כנסת אחרים והאריך ימים עד שנת 1840.

קהילת בריסק נעשתה עד-מהרה הקהילה המרכזית בליטא והישיבה שלה נודעה לתהילה בכל אירופה, כי בריסק

עיר מסחרית היתה, סוחר בריסק הובילו שעה לגרמניה והביאו משם אריגים ומיני סדקית. גם מזרחה, לפני מדינת מוסקנא, הרחיקו סוחר בריסק, עד שאיוואן האיום אסר עליהם לבוא בגבולו.

בצדה של בריסק מתפתחת קהילת הורודנא, אשר הימנה נוצרה גם קהילת טיקסין. גם הקהילה בפנסק גדלה במנין ורק קהילת וילנא מתפתחת לאט-לאט. לעיר וילנא היתה פריווילגיה de non tolerandis Judaeis והעיריה משגיחה בשבע עינים לבל יתישבו בה יהודים, רק ליחידים נותן המלך רשות לגור בעיר הזאת. לאחר זמן, משהשיגו האצילים בליטא מרות על היהודים שלהם, התחילו יהודים מסלוצק מתישבים בוילנא בארמונם של הדוכסים הסלוצקאים, ובשנת 1573 פתחו כאן בית-כנסת משלהם. מכאן ולהבא מתפתחת הקהילה היהודית בוילנא בכי מהירות, למגינת-לבם של העירונים.

גם בולין מתפתחות כמה קהילות, כגון בקרמניץ, בקובלי (קובל) ובלוצק. בעיר לוצק קיימת גם קהילה קראית. המסורת הקראית, הנשנית בכל הכרוניקאות שלהם, אומרת, כי בעלות הארכידוכס ויטולד, אחיו של יאגללו, למלחמה על הטאטארים בקרים, הביא משם שלוש חבורות של קראים והושיבם בקליטש שברוסיה-האדומה, בלוצק ובטרוק. קשה לקבוע מה מידת האמת במסורת זו, אולם עובדא היא, שקראי פולין-ליטא מדברים עד היום דיאלקט תורכי-טאטארי. על הקהילה בקליטש בימי-הבינים אין לנו כל ידיעות, אך לעומת זאת ידוע לנו קיומה של קהילה קראית בלבוב עד סוף המאה ה-16 ונראה שהעתיקה את מושבה בקליטש. כבר במאה ה-16 נזכרים קראי קליטש במקורות, ובשנת 1576 נותן להם סטפאן באטורי פריווילגיה יסודית.

קיום קהילה קראית בלוצק ניתן להיקבע אך לאחר שיבת היהודים לליטא, דהיינו בשנת 1506; מכאן ואילך היא הולכת יד ביד עם הקהילה הרבנית שבעיר והן משתדלות יחד להרחיב את זכויותיהן. הפעולה המשותפת של שתי העדות נמשכה גם בימי האונייה הלוברלינית (אשר על פיה עברה וולין מרשות ליטא לפולין) ולאחריה קיבלו פריווילגיה ארגונית, כשל קהילות פולין.

בחצי המאה ה-16 היו בלוצק שלושים ושתיים משפחות רבניות ועשרים ושבע קראיות. מספר הקראים פוחת והולך שנה-שנה ובחצי המאה ה-17, אחר גזרות ת"ח, עולה מספר המשפחות הרבניות לשמונים וארבע בעוד שמספר המשפחות הקראיות ירד לעשרים.

עיר ואם לקראי ליטא היתה הקהילה בטרוק. אף תחילתה של קהילה זו מעולפת דמדומי ההיסטוריה ואך הפריווילגיה של קאזימר היאגללוני משנת 1441 היא העדות הראשונה לקיומה. יורשיו של קאזימר מאשרים ומרחיבים פריווילגיה זו. על פיה נתחלקה העיר טרוק לשני חלקים: האחד לקראים, והשני לנוצרים. בחלק הנוצרי גרו אוקראינים, ליטאים, טאטארים, ארמנים, ויהודים רבניים. אכן גם בחלק הקראי גרו יהודים רבניים ובשל כך פרצה מחלוקת שנסתיימה בחצי המאה ה-16 (1646), בסילוקם מן העיר.

הקהילה הקראית נהגה על-פי חוקת מאגדבורג ובראשה עמד שופט; השופטנות עברה מאב לבן במשפחת לאבאנוס או לאבאנובסקי.

האונייה הלוברלינית (1569) הכתירה את פועל חייו של המלך זיגמונט-אבגוסט. האיחוד הריאלי של פולין וליטא קירב גם את היהודים משני חלקי המדינה. קהילות ליטא מקבלות קיומים כשל קהילות פולין, וקהילות וולין, כוללן כולה, עוברות למלכות. יחד עם הערירות של קרמניץ, לודמיר ולוצק נשבעו אמונים לממלכה גם ראשי הקהל, ועמהם שופט הקראים של לוצק. בהתאם לכך, הוציא המלך פקודה (1569) המשנה את יהודי וולין ליהודי פולין ומוציאה אותם מרשות הסטארוסטא לרשות הוויוודא. אכן למעשה לא נתקיימה מרות הוויוודא, ו"אדון" היהודים בוולין הוסיף להיות כמקודם הסטארוסטא.

את מותו של אחרון האיג'לונים ביכו היהודים בכל פולניה, ועדת ישראל בקוזמיר רשמה את יום מותו לזכרון כמאורע עגום ביותר. הכרוניקן היהודי דוד גאנז רושם אף הוא את מות המלך הזה ומצייר את שנת 1572 במלים אלו: "הכוכב הגדול והנורא הידוע, עם הזנב הגדול, התחדש ונראה בשנת של"ב, אלף ותקע"ב לנצרים. ועמד הכוכב החדש ההוא זמן משך י"ד חודש, אשר משום כוכב שכבר היה לעולמים לא נמצא בכל ספרי זכרונות עמידתו כל-כך זמן רב. וכל החוזים באשכנז, באיטליאה, צרפת וספרד, כולם הפליגו בחזיונם וביאורם על מה רמו כוכב הנזכר וכחבו עליו ספרים רבים והיו כמתנבאים לרעות ולהריסות רבות, ה' ברחמיו מפר אותות בדים. בשנה ההיא היה רעש גדול ונורא בעיר הגדולה קוסטאנטינא ונפלו המגדלות והבנינים הגדולים ורגזה ונדנדה כל העיר ומתו שם ברעש יותר משלושת אלפים נפש. גם בעיר הגדולה אוגשפורק ובעיר מינכען היה סער רעש וגעש גדול ונפלו הבנינים ומתו ברעש עם רב, ולא שקט הרעש מזעפו משך ג' ימים. גם בשנה ההיא מת המלך החסיד זיגסמונדש אגושטי השני, מלך פולין, ערירי, תהא נשמתו צרורה בצרור החיים, אמין."

כשהומלך אנדריי די ואלוא (נאלוי) עשו יהודי קראקא "פרייד פייער" (חג אורים) ברחוב היהודים. בקרוב באה משלחת של הקהילות הגדולות אצל השליט החדש וביקשה שיאשר את קיומיהן. ואלוי לא חיבב את היהודים — בצרפת לא היו למשנת 1390 — הוא לא קיבל אפוא את המשלחת ואת הקיומים לא אישר*.

האלקציה השניה הסעירה את המדינה הפולנית עוד יותר מהראשונה. יהודי פולין חלו והרגישו בכך ושמחו כשנגמרה מלחמת האחים ועל כסא-המלכות עלה מלך צעיר ובעל-מרץ, שהמשיך לרקום את תכניותיו של זיגמונט-אבגוסט. בעשר שנות שלטונו של סטאפן באטורי התנוצצו הזהירוים האחרונים של הרנסאנס הפולני והחלה הריאקציה הקתולית. ביחסו ליהודים נתגלה באטורי כמלך דורש-טוב ונבון. הוא החזיק בחצרו את ד"ר שלמה קאליהורא והפקיד את עסקי-הממון שלו בידי בנקאים ואנשי-פינאנסים יהודים. אחד מהם הוא יצחק נחמן'ש, מייסד בית-הכנסת בלבוב. יצחק עושה עסקי מלוה גדולים, מקבל בתורת משכונות חכשיטים מבתי המאגנאטים ואף מבית המלך, אך עיקר התעסקותו היא חכירת מסים ומכסים. פקידי מנהלים את חדרי-המכס של רוסיא, וכן גם את הנכסים החכורים בידו. נוסף ליצחק, אנו רואים בחצר המלכות את הצורף יעקב עזרזרש, המלוה סכומים גדולים למלך ונותן לעתים קרובות מפרעות להחזקת החצר. כשנשלח שניאבסקי לקושטא, נטלו בהקפה אצל יעקב אחת-עשרה חרבות יקרות מאוד, דורונות בשביל המיניסטרים של הפאדישאן.

טיפוס מעניין של חצרן יהודי הוא מנדל בן יצחק מקראקא. בנאי לפי מקצועו, הרי הוא משתתף במסעו הצבאי של באטורי נגד מוסקא ובונה גשרים על פני הנהרות להעברת הצבא. אחר מותו של באטורי אנו מוצאים את מנדל במחנהו של מאפסימיליאן. עקב מפלתו של הלה ליד גיטשין מאבד מנדל את רכשו. הוא עובר לווינא ומנהל שם בניות גדולות, פרטיות וצבאיות. הקיסר רודולף השני משלם לו מזמן לזמן סכומים מסוימים ונוסף לכך הוא מקבל איזו קצבה מאת המלכה של צרפת.

בשנת 1592 אנו חוזרים ורואים את מנדל בקראקא, זיגמונט השלישי שולחו לגראץ, לשם משא ומתן עם חצר ההאבס-בורגים בדבר נישואי אֶנְהָה האיג'ללונית לאחד הארכידוכסים הקסיריים; שליחות זו לא הצליחה בידו.

הזריו ב"משרת-החצר" של באטורי ושל זיגמונט השלישי היה שאל יודיש או שאל נא הל. יהודי איטלקי היה, בנו של הרב הנודע מפאדוא'ר שמואל-יודא קצנבלוביגן. צעיר היה בבואו לבריסק ללמוד תורה, כאן נשא לו אשה והגית יסוד למשפחת ואהל המסועפת, היושבת עד היום בערים שונות בפולין.

בשל תלמודו ותרבותו הגבוהה, קנה לו חשיבות בין בני עמו וכן מצא חן וחסד בעיני השררות של ליטא והמלך

* שאלת אישורם של הקיומים על-ידי ואלוי טרם נתבררה כל צרכה. באחרונה עסק בכך י. קליינמן, ב"היסטוריה סטאטינא, כרך יא. ע' 110–125. במאמרו: היהודים בתקופה הפולנית הראשונה שבין מלך למלך.

עצמו. בשנת 1578 חוזר המלך ופותח בליטא בתייבשל של מלח; שאול מנהל את כל המפעל ומוביל מלח מקורנא אל נמלי הנהרות, בשלמו 20 זהב ללאשט. בשנת 1580 חוכר שאול את כל תוצרת המכרות פוילישקא, ובשנים שלאחר כך גם את הכנסות הסטארוסטא של בריסק, דהיינו דמי גשר, דמי דיג, ונוסף לכך טחנות, בתי-משרפות-יין, בתי-מיבשל-שכר, וכדומה. נוסף לעסקים אלו, מוצא שאול די זמן לעסוק גם בצרכי כלל ישראל בליטא וביחוד בצרכי קהילתו בריסק. פעמים הרבה הוא קם להגן עליה בפני השליטים וכך הוא מייצגה בועד הארצות בלובלין, למן הרגע הראשון לקיומו של ארגון זה. הכבוד שחלקו לשאול בחייו נתקיים בישראל עד היום והאגדה המשפחתית מספרת, כי שאול היה לילה אחד מלך פולין ובו כלילה אישר את כל הקיומים של כלל היהודים ושל משפחתו. אגדה זו, אשר צאצאיו המרובים מאמינים בה בלבב שלם, נתפרסמה לראשונה בדפוס, בשנת 1733, על-ידי אחד מצאצאיו, ר' פנחס מליפניק; כל הנוסחאות של אגדה זו ליקט והוציא צבי-הירש עדלמן, בחיבור "גדולת שאול" (לונדון 1854), הנשמר בידי בני המשפחה כמין דבר שבקדושה.

בימיו של באטורי נמשכת התפתחות המסחר היהודי באותו קו שמקודם לכן. הקהילות הגדולות מרחיבות את תחום מושבן, ועורף האוכלוסים, שאינו מוצא לו מקום בשכונות היהודיות, משתפך אל העיירות שבסביבה, ובפרט בלוקאציות החדשות של המאגנאטים ברוסא, פודוליא, וולין ואוקריינא. עם גידולן של הקהילות העתיקות והתהוותן של קהילות חדשות עולה כוחו של המסחר היהודי ומתפתחת המלאכה. דבר זה גורם להתנגדות גוברת והולכת של העירונים והם מזעיקים עזרה "למלחמה בכופרים". הסיים חוזר בשנת 1563 עוד הפעם על הקונסטיטוציות האנטי-יהודיות הישנות שלו, אך ערכן בטל; אין היהודים מרבים לתת לבם עליהן. העיריות, בראותן שאין עוזר, נוטות לוותר ויתורים והן עושות הסכמים מסחריים עם היהודים, אשר בהם קובעים את מקצועות המסחר היהודי ומידותיו. ההסכם הראשון מסוג זה נעשה בלבוב בשנת 1581 למשך שמונה שנים; בעקבות לבוב יצאו ערים אחרות.

באטורי תומך בשאיפות היהודים, מאשר את קיומיהם הראשיים והמיוחדים. קובע בפקודה מיוחדת את סדרי השיפוט של היהודים, הזמנתם לדין בשבתות, וכן הוא נזקק אף לעלילות-השקרים. הוא מפתח גם את שלטון הבית של הקהילות הגדולות בפולין (פוזנא, קאליש) וכן הוא מעניק אף לקהילות קטנות יותר אותן הזכויות עצמן שניתנו קודם לכן לקהילות הגדולות.

על סמך הקיומים האלה, מפתחים יהודי פולין וליטא את האבסטרומיה הקהילתית והארצית ועליה הם משעינים את הארגון הכללי ואת הנציגות של כל בית ישראל במדינה. כבר בימי זיגמונט הראשון רואים אנו את הקהילות שואפות להקים חבר לשם מטרות פיסקאליות ופרפון-נטאטיוויות. בטוי השאיפות האלה הן ההתוועדויות הארציות וכן בית-הדין לערעורים לפולין וליטא. כשהטיל הסיים, בשנת 1549, מס-גולגולת קבוע על היהודים, נטלו ועדי הקהילות עליהם את חלוקת המס ופרעו אותו בעצמם, בסכום כולל, לשר-האוצר. דרך זו של פרעון המסים נמצאה נוחה ביותר לאוצר המלכות ולפיכך תומכים שרי-האוצר בועדי הקהילות ומסייעים בידם להקים יחידות אדמיניסטרטיוויות גדולות יותר ויותר. בהשפעתם, מתוועדים, בימי זיגמונט-אבגוסט, לא רק נציגי הקהילות והגלילות, כי-אם גם נציגי הועדים הארציים של מדינת פולין כולה. התוועדויות ארציות כאלה מתקיימות גם בליטא.

האונקיה הלוברניית קירבה את הנציגויות של פולין וליטא אחת לחברתה. בימיו של באטורי רואים אנו שאיפה להקמת ארגון אחד ונציגות אחת לכלל ישראל במדינה כולה, שאיפות אלה, שרי-האוצר תומך בהן, כדי להקל על עצמו את גבייתו של מס הגולגולת ובמאמציהם של שני הצדדים, השלטון והיהודים, נמצא הארגון בשנת 1581, קיים ועומד. פעלו הראשון הוא חכירת מס הגולגולת בכל המדינה, בסכום 15,000 זהב פו' לשנה, וחלוקת הסכום הזה בין הועדים הגליליים והקהילות.

אכן, משתוועדו נציגי היהודים להתיעצויות משותפות, צפו ועלו, נוסף לענינים הפיסקאליים, גם ענינים אחרים חשובים למדי שהצריכו גילוי דעת. אחד מהם היה חכירת הכנסות ציבוריות בידי יהודים, שנאסר כמה וכמה פעמים בקונסטיטוציות של הסיים. עכשיו אוסר גם ועד הארצות את החכירות האלה ומאיים בעונשים חמורים על העבריינים. בהתוועדות שלאחר כך, אשר נתקיימה בשנת 1583 בסישניץ, קובעים את סדר בחירתם של הרבנים ומנהיגי הקהל

ועד הארצות אוסר על המועמדים להיזקק לפרוטקציה של המלך או השררות, הואיל וזה פוגע בשלטון-הבית היהודי ופותח פתח לגורמים זרים להתערב בעניניהם של ישראל. מכאן ולהבא היו היהודים מתוועדים כל שנה או כל כמה שנים ומדיינים על עניניהם. המוסד הזה התקיים עד שנת 1764.

19. מאמצי הריאקציה בימי זיגמונט-אבגוסט ובאטורי

ועד הארצות הוא הבטוי העליון לכוחו של בית ישראל כי ינוב. אולם הרקב אוכל את שורש האילן המלבלב הזה מתחילתו. התערורות הריאקציה הקאחולית באירופה, הנגישות של פאולוס הרביעי (צנזורה ואינקוויזיציה) וייסוד מיסדר הישועים, הגיעו במהירות לפולין וכבר בשנת 1556 הופיע כאן הליגאט האפיפיורי ליפומאנו. אמנם לא יכול להוציא כאן אל הפועל כל מבוקשו, אך בדרך כלל קלו והרגישו בו יפה הפרוטסטנטים ושאר הדיסידנטים וכן גם היהודים. ער-מהרה מעלילים על היהודים עלילות של פולחן; המלך זיגמונט-אבגוסט עומד לימינם ומצוה להביא לעתיד דינם של יהודים הנאשמים בפשעים של פולחן לפני בית-דינו של הסיים בנוכחות רבי המדינה. אף זאת, את האשמה יש להוכיח על-ידי שלושה עדים נוצרים וארבעה עדים יהודים. המלך באטורי, אישר, בשנת 1576, את פקודתו של זיגמונט-אבגוסט, ובנוסף זה אף נאספה לילקוט הקיומים של יהודי ליטא — תעודת כבוד לסובלנותם של מלכי פולין בתקופת הרנסאנס. לילקוט זה נכנסה גם הבולא של האפיפיור פאולוס השלישי משנת 1540 (Licet Judaeis), המזכירה את הבולות הקודמות בענין זה ומגינה על היהודים מפני אשמות כאלה.

אכן הקיומים שנתן המלך לא יכלו למעט את גידולה של שנאת ישראל. אצילי פולין חוזרים שוב, בשנת 1565, על החלטותיהם משנת 1538, וגם אצילי ליטא אינם מפגרים אחריהם. כשערכו, בשנת 1566, בסיים של בילסק, את החוקה השניה של ליטא, הכניסו לתוכה כל הקונסטитуציות של פולין המגבילות את היהודים ועוד הוסיפו הגבלות חדשות משלהם, בהתאם לתנאי החיים בליטא.

בראש וראשונה תקנת הלבוש (פרק י"ב, סעיף 4): "אין ליהודים לילך, לא הם עצמם ולא נשותיהם, בבגדים יקרים ושלשלאות של זהב, בזהב וכסף, וכן לישא תכשיטים על החגורות והחרבות. לבושם צריך להיות ניכר (נבדל): כובעים או בִּרְטִים צהובים וכן צניפי הנשים מבד צהוב או דומה לכך, למען יהיו סימנים מסוימים והפליות".

בסעיף הבא (55) מביעים האצילים את רצונם לבל יהא יהודי, טאטארי או מוסלמי בעל התמנות מטעם המושל או המועצה ושלא יהיו נוצרים משועבדים לו. "אם מישוהו יקנה נוצרי לעבדות עולם, יפסיד דמיו והנוצרי יצא חפשי. ואם יקנה אכר או אשת-אכר, עליו לבוא לפני בית-הפקידות או בית-המשפט ולרשום בפנקסים; אם הסכום הוא גדול, נפדים הקנוי והקנויה בעבודת שבע שנים".

הסעיפים הבאים דנים באומנות ומשרתות נוצריות, העוברות לרשותו של יהודי, בכלל חצר או נכסים שהוא מקבל במתנה מאת השליט. יהודי או מוסלמי אינו רשאי לכוף על אנשים כאלה ארגוניות ועבודות בלתי-רגילות. "ואם ילכו ממנו בגלל דברים כאלה, אנו רוצים שיהיו חפשים, אולם קרקעותיהם צריכים להישאר למי שניתנו, לפי הנתינה שלנו". בנוסף האחרון של חוקת ליטא נשארו כל ההגבלות הנ"ל, מלבד גזירת הלבוש, שפן לבשו היהודים בין כה וכה בגדים שונים משל שאר האוכלוסים.

הקונסטитуציה של הסיים הפולני משנת 1556 וכן הקונסטитуציות הכלולות בחוקה הליטאית השניה, נשארו ברובן הלכה שאינה ריווחת, בחינת משאלה חסודה של אותו דור אצילים. ערך מעשי יותר נודע לפריווילגיות די נון טולראנדיס יודאיים, שניתנו לערים שונות ואף לארצות שלמות. שונות היו הסיבות למתן פריווילגיות אלה או לאישורן. ראשית כל, נעשה הדבר בשל המסורת המקומית, לא אחת בשל תלונות העירונים או לבקשתם, לעתים קרובות אחר משפט של עלילת פולחן או האשמת היהודים בפשעים אחרים. הנהכי-כן אישר זיגמונט חוקן לארץ מאזי, משעברה לרשותו, את הפריווילגיה די נון טולראנדיס יודאיים, שהיתה לה מקודם. פריווילגיה כזאת היתה לבידגוש מימי השלטון הטבטוני. לאחר שלום טורן, נחלקטה לכאן עדה יהודית לא-גדולה, אך העירונים לא רצו לסבלם, וזיגמונט-אבגוסט מאשר, לבקשתם,

את הפריבילגיה הקדומה שלהם (1555) ומסלק את היהודים מן העיר. זכויות כאלה נותן זיגמונט-אבגוסט לערים קראס-ניסטאב, נישאווא-חדש, קרוסנו, בֶּנְטש, פִּילֶזֶן וכו'. אף באטורי נתן, לבקשת העיריות, אותה פריבילגיה לערים רבות (קֶסֶנְזֶיֶן, סְטֶנְזֶיֶץ). וביחוד הרבה בנתינתה זיגמונט השלישי.

בימי שלטונו של זיגמונט-אבגוסט נתבטל מיסדר אבירי-החרב וחלק גדול של אינפלאנט, וריגא בכללו, נפל בחלקה של פולין. המעמדות של אינפלאנט שמרו לעצמם את הזכות די נון טולראנדיס יודאים והמלך חתם על תנאי זה, בין שאר התנאים. אולם היהודים לא הרבו ליתן דעתם על התחייבות זו של המלך ובאו, אם כסוחרים לעצמם ואם כסוכנים של השררות הגדולים, לריגא ולערי הסביבה. הבארונים של אינפלאנט והעירוניים של ריגא מוחים בתוקף נגד אימיגרציה זו ועד-מהרה מתחילה היאבקות כמו בערים הפולניות. כיבוש ריגא בידי השוידים (1621) שם קץ להתישבות היהודים באינפלאנט.

20. ימי שלטונו של זיגמונט השלישי (1587 — 1632) וולאדיסלאב הרביעי (1633 — 1648)

באטורי מת בשנת 1586 ועל כסא-המלכות של פולין עלה זיגמונט השלישי ואזא. האלקציה השלישית מיטמטה שוב את המדינה וקיפחה עד גמירא את שלטונו של המלך, השלטון היחיד שהחזיק, תוך מלחמת המעמדות, את נפש-המאזנים ואת ההגה של המדינה. עם ירידת שלטונו של המלך פחתה גם הסובלנות, מתחיל שלטון הריאקציה, המתבלטת בנגישת בני האמונות האחרות, בסילוק הדיסידנטים מן הסרבינאלים וממשרות אחרות; יחד עם הדיסידנטים סובלים גם היהודים. בשנים הראשונות לשלטונו של זיגמונט ואזא עדיין יוצא ונכנס בחצר המלך שאול ואהל, המתמנה אפילו מִשְׁרֵת-החצר. גם את מנדל מקראקא עודנו רואים על הוואנל, אך אנשים חדשים אינך מוצא במחיצתו של המלך, העשירים והבנקאים הגדולים, כגון יצחק נחמן'ש בלבוב, וולף פופר (בוציאן) ואייזיק יעקלש בקראקא. אין להם דריסת-רגל בחצרו. כשפרצה, בשנת 1595, שריפה בחדרי המלך על הוואנל, תָּמָה בודאי למראה יהודי קוזמיר הסמוכה החשים להציל. היו מסיחים — וכך נרשם גם בפנקס הקהל — שהמלך לא הניח לנוצרים לכבות את השריפה אלא ליהודים בלבד ובעמדם בפתח הבית יראה הוא עצמו הטורח והאמונה שעשו היהודים יצוי. יוזה עשה שלום גדול ת"ל — מוסיף הסופר — ונהפך לב המלך והיה כאיש אחר לטובה, להיטיב לעמו ישראל, אמן. הערתו של הסופר מקראקא אינה הולמת ביותר את האמת; המלך לא שינה כלל את מנהגו עם היהודים. משעלה על כסא-המלכות, אישר את הקיומים הראשיים הקדומים, נתן כמה זכויות חדשות לקהילות שונות בפולין וליטא ומזמן לזמן בירר אילו קובלנות; בדרך כלל היה יחסו כלפי היהודים צונן ומסוגר. בשנת המלכותו של זיגמונט השלישי, מתקיים בפטרקוב הסינוד של הפרובינציא גֶנְיוֹן, בנשיאותו של ההגמון סטאניסלאב קארנקובסקי. כאן כורכים יחד את היהודים ושאר הכופרים והפוקרים ומחליטים, שבת-יכנסת, אשר הוקמו בניגוד לתקנות הכנסיה, יש להרסם, וכן אסור ליהודים לבנות בתים יותר מכפי שנקבע בפקודות המלך; סעיף מיוחד מזכיר את האיסור להעסיק משרתים נוצרים וכו'. בסינוד הפרובינציאלי שנתקיים בשנת 1630 חוזר הקלירוס לעניני היהודים ומכריז חרם על המסחר היהודי וכן הוא מטיל נידוי על כל נוצרי שיעשה עסקי מסחר עם יהודים. כמו כן מזכיר הסינוד ליהודים את החובה לגור בשכונות נבדלות, לשאת "סימן צהוב" על הבגדים ומאיים שיהודי אשר לא ילבש עד חודש ימים סימן-הקלון, דינו דין rebellis (מורד) וסחרתו מותר להחרימה בכל רחובי.

אולם הקלירוס הפולני הגבוה מורכב אצילים בלבד, משרות ההגמונות הן בידי המאגנאטים, וההגמונים-המאגנאטים הללו אינם נותנים דעתם כל-עיקר על תקנות הסינודים, ובהקימים ערים חדשות, הם אוספים אל תוכם אוכלוסים יהודים וחולקים להם זכויות שונות. סוכנים וסרסרים, רופאים ובנקאים יהודים שרויים בחצרות ההגמונים — קובע בדאבון-לב הסינוד של הפרובינציא הווארשאית (1643). אולם ברצינות, ברצינות יתירה, מבינים את התקנות הסינודיות — הישועים. אף תלמידי בתי-הספר הקתדראליים וכן תלמידי האקאדמיה בקראקא נהגו להתנפל על היהודים ולחולל מזמן לזמן מהומות בלתי-נעימות, אולם משנפתחו בתי-הספר של הישועים נעשה הדבר לחוק; כל-אימת שיהודי נראה לפני בית-יראה, קולגיום או בית-ספר, החלו מכים בו, מורטים, וזורקים עליו אבנים. בגלל סיבה קלה שבקלות היו פורצות מהומות ולפעמים נשפך גם דם רב. העירוניים חרחרו לעתים בכוונה, כדי לקאב על היהודים את המסחר והישיבה בעיר.

ויגמונט השלישי עוצר את הנוער שנתפרא ופעמים הרבה הוא דורש ממורי האקאדמיה בקראקא ומנהלי בתי-הספר של הישועים, שיבלמו את משובת הניכיהם, אך פקודות המלך אין תועלתן מרובה וההתנפלויות על היהודים חוזרות ונשנות.

כדי להיפטר מן הנגישות האלה, נותנים היהודים שלמונים לקלירוס, וכן נתינות מסוימות לתלמידים הקשישים והצעירים. נתינות אלו נקראו קוֹזוֹבֶאלֶס או קוֹזוֹבֶאלֶץ. בטוי זה מתפרש על-ידי החכמים בכמה פנים, אולם אף אחד לא פירשו עד עתה כהלכה. ברם ידוע, שלפני כל בית-ספר, אם בקראקא ואם בפוזנא, אם בוויילנא ואם בלבוב, נטלו התלמידים מן היהודים העוברים-ושבים תשלומים כאלה בערך: י"ב גדו' מעגלה, ו' גדו' מרוכב, ב' גדו' מהולך-רגל*. מלבד הקוֹזוֹבֶאלֶס שהיה תמיד מעשה משיסה, היו קצובות משכבר מתנות-קבע לרקטור של האקאדמיה בקראקא, לפרופיסורים ולמשמשים, שניתנו פעמיים בשנה: לחגא ניטל ולליל הפסחא. נתינות אלו קָללו קפ"ט ליטרא סוכר, פ"ו ליטרא פלפל, פ"ו ליטרא זנגביל, קנ"ב לוט כרכום, קפ"ב לוט קרפול, קפ"ח לוט קנמון, ס"ח ליטרא צימוקים, ס"ח ליטרא אורז, שקדים וכו'. נוסף לכך שילמה קהילת קראקא לשני משרתים של האקאדמיה, בעד הגנת היהודים מפני התנפלויות הסטודנטים, זהוב לאיש. כן היו שולחים למשרתים דגים פעמיים בשנה, לרקטור י"ב זהו' אחת לשלושה חדשים, לראש בית-הספר ב"ץ** שני זהו' לשבוע.

כבר בימיו של ויגמונט הראשון יצאו החיבורים האנטישמיים הראשונים בפולין, כגון "אגרת הרב שמואל" וכו', אך לא השפיעו השפעה בלתי-אמצעית על הציבור. רק בסוף המאה הטי' מתחילה מופיעה ספרות עשירה עד למאוד, שהיא בטוי הריאקציה והגורמת הרעה מהירה של מצב היהודים במדינה. הפותח הוא יעקב גורסקי, ארכיפֶרֶסְבִּיטֶר של כנסית מאריא בקראקא. גורסקי הכיר באיטליה את המומר סִיקְסְטוֹס מֶסֶנָא, מחבר הפאמפלט הידוע על היהודים (גינזא 1569). הביא טופס של הספר הזה לקראקא וכאן הוציאו בלאטינית ובפולנית בשם Index errorum (מפתח הטעויות). בעת-זו-בוענה-אחת יצא גם קונטרס אחר, בשם "Pokora wilcza" (הכנעה מעשה זאב).

סופר-המופת של האנטישמיות הפולנית הוא הכומר פֶּשְׁצֶלאב מוֹיֶצְקי. הקונטרס שלו Żydowskie okrucienstwo mordy i zabobony (אכזריות היהודים, רציחותיהם ואמונותיהם התפלות) יצא בזמן קצר מאוד בשלוש מהדורות. על יסוד חיבוריהם של פֶּפֶרְקוֹרן, קארֶן, אלפונס די סְפִינָה ואחרים, בונה מוֹיֶצְקי בנין של הבלים ורשעות. בהקדשה למהדורה השנייה (1598), הוא אומר, כי "השטן, בהשתדלו להשמיד את המין האנושי, בחר ביהודים ככלי-מכשיר לכך, והנה הם, מכשירי השטן, מבקשים להשמיד את העולם הקאתולי". אכן הפולנים אינם רואים, לפי דבריו, את השטן, מושכים חסד ליהודים, מעניקים להם זכויות וחירויות, ומגינים עליהם. מוֹיֶצְקי מתאר לכן כמה משפטי עלילות, בתקוה, שדוגמת מדינות אחרות, "גרש תגרש גם פולין ותעקור מן השורש את המגפה המזיקה הזאת".

בו בזמן נערך בבֹּלֶנְיָא משפט, שנסתיים בגירוש היהודים מן העיר (1605). מעשה זה העיר את רוחו של המשורר ילדי-הבית, י. א. קְמִיטָא, לבלר במכרה-המלח המקומי, לחבר קונטרס בשם ארוך עד למאוד, אשר בו תיאר בחרוזים את מהלך המשפט וטופו, ומשנטפל לשאלת היהודים שוב לא הניחה מידו ימים רבים והוציא מזמן לזמן קונטרסים חדשים, כגון "אגרת אל היהודים", "עורב", "תלמוד" וכו'.

כל הקונטרסים שנמנו לעיל הניעו את דעת הקהל נגד היהודים, אולם אף אחד מהם לא גרם להם נזקים מרובים כספרו של מיטשינסקי, סיבאסטיאן מיטשינסקי, "חכם המדעים החפשיים והפילוסופיה, דוקטור ופרופיסור של האקאדמיה המהוללה בקראקא", גר בקראקא, אשר בה נטושה היתה, מֶזֶה מאות בשנים, מלחמה על זכות המסחר היהודי. בשנת 1608 עשו היהודים הסכם עם העיר, אשר על פיו נתונה להם הזכות הזאת לעשר שנים. בשנת 1618 תם מועד ההסכם והעיר התקינה עצמה להכרית את המסחר היהודי. הענין עתיד היה להיחרץ בסיים ולשם כך עיבד מיטשינסקי את ה"אספקלריה"

* קוֹזוֹבֶאלֶס הוא מכס הקוביא (Würfelzoll), שיהודי אשכנז היו אנוסים לפרעו, בעין או בממון (פדיון הקוביאיות), בלכתם בדרך, תחילה בחדיריה-המכס ולאחר מכן אף לסתם ריקים ופוחזים כתרס בפני הפורענות. השם שואל כנראה מרומית quassabalus, דבר שאפשר לנענע (קוביא). מאמר מפורט על מס הקלון הזה, מאת י. ריבקינד, נדפס ברבעון ההיסטורי "ציון" שנת תרצ"ו. המערכת ** ב"ץ, ראשי תיבות Boże Ciało, כלומר גוף האדון (ישו). המערכת

שלו, "המוגשת לבני פולין בסיים הכללי בשנת 1618". חיבורו של מיטשינסקי, יש לו ערך לתולדות הכלכלה, הוא מביא חומר מלבוב, פוזנא, לובלין ובפרט מקראקא, מונה את הסוחרים העשירים, סוגי מסחרם, ומציין בדיוק את מקומות מגוריהם. הוא מרצה גם את טענותיהן של חברות בעלי-המלאכה שבעיר, ועובר אחרי כן אל הנזקים שהיהודים גורמים לסוחרים ולבעלי-המלאכה. אך אין הוא מסתפק באמצעי-מלחמה חוקיים, אלא מבקש להשמיד את היהודים בכל מחיר ולכן הוא חוזר ומעלה גם את ההאשמות הישנות בבגידה לטובת התוגר, ברציחת עוֹלָלִים נוצרים וכו'.

קהילת קראקא חששה לתוצאות הספר הזה ופנתה אל המלך זיגמונט השלישי בבקשה להחרימו. המלך אסר להפיץ "אספקלריה" זו של המלכות והטיל על עיריית קראקא להחרימו תיכף ומיד.

בעת אחת עם מיטשינסקי, חי בקאליש רופא-החצר של זיגמונט השלישי סְבֶאסְטְיָאן סְלֶשְׁקוֹבְסְקִי (1576–1648), שאסר מלחמה על הרופאים היהודים והקדיש לכך כמה וכמה חיבורים, דוגמת החיבורים מסוג זה באיטליה ובגרמניה. בשנת 1621 מוציא סלשקובסקי את חיבורו היסודי בשם "Jasne dowody o doktorach żydowskich" (הוכחות ברורות על הרופאים היהודים), בו הוא מבקש להוכיח, כי הנזק לרופא יהודי מעמיד בסכנה את נפשו וגופו כאחד.

בצד החיבורים האנטישמיים המובהקים, מופיעות, על פרשת המאה הט"ז והי"ז, הרבה סאטירות על היהודים והן מתפשטות מהר בעם. כמו כן נפוצים מאוד שירים עממיים, המושרים בפי יושבי קרנות, תלמידי בתי-הספר וכדומה. "שיר על מארק היהודי הרמאי מלובלין", שיר "על היהודים הרמאים מווילנא" או "יציאת היהודים למלחמה" וכו', גם משוררים רציניים כדאנטישק נוגעים בכתביהם בשאלת היהודים דרך איבה ובוז. הרבה טיפל ביהודים סְבֶאסְטְיָאן קְלוֹנוֹבִיטְש, שהיה לפי מקצועו שופט-היהודים בלובלין. חיבוריו "רוֹפְסֶלֶאנִיָה" (היינו רוסיא-האדומה) ו"אמתחת היהודים הבוגדניים" (Worek Judaszów). מלאים דברי לעג וקלס כלפי היהודים.

ביחוד השפיעו על ההמון קאריקאטורות. מוצאן מגרמניה, שם היו להן מהלכים לאין שיעור במאה הט"ז והי"ז. ממוצא גרמני היא הקאריקאטורה הקרויה "פְּרוֹגֶנוֹסְתִיקוֹן, או דבר העגל המסריח של עם ישראל לשנה החדשה 1629, מאת דוד אוֹרִיגֶאנוֹס, מאתימאטיקן מפראג". בראשה בא תחריט עץ, המראה תמונת חזיר, מַעֲבֵר לֶדֶף – תמונת אשה יהודיה ושני יהודים, אשר האחד מהם מחזיק בידו מטאטא מוךם כלפי מעלה. במשך הזמן התחילו מציירים קאריקאטורות של יהודים על גבי הבתים. על בית-המועצה בפוזנא צייר איזה צייר, בשנת 1620, תמונת יהודי ויהודיה רכובים על חזירים. על רקע תקנות הסינודים, הספרות האויבת, ההתנפלויות על היהודים, ויחסם הבלתי-ידידי של השליטים, נמשכת היאבקות היהודים על הרחבת גבולות מושבם בערים ועל זכות המסחר והמלאכה. אוכלוסי ישראל מתרבים והולכים בנפש וברכוש. הרבה מהגרים חדשים באים מן המערב בעת מלחמת שלושים השנה, ובשכונות היהודיות צר המקום ואין דרך להרחיבן. יהודי קראקא מרחיבים לאחרונה את מושבם בשנת 1608 ואף-על-פי שהם נחנקים, אנוסים הם לדחק עצמם בשכונתם משך מאתים שנה נוספות.

גם לבוב מילאה את הגיטו שלה בנינים על גבי בנינים, עד שלא נשתייר כמעט מקום פנוי לחצר. בקצה הרחוב היהודי הותקן שער, שהיה נסגר בשבתות, ימי-ראשון-בשבת ובמועדים של שתי הדתות. רע היה בפוזנא, מקום שדליקה שיחתה, בשנת 1590, למעלה משמונים בית וחושביהם נשארו בלא קורת-גג לראשם. כמו תמיד, שואפת העירייה גם הפעם לטרוד את היהודים מן העיר, אולם היהודים מוצאים אוזן קשבת אצל הווייודא ועד-מהרה הם חוזרים ומקימים את משכנותיהם ברחובם. בשנת 1619 כבר נמצאים שם 138 בתים של ישראל ובהם 672 משפחות, שהן 2,018 נפש. נוסף לכך גרים קרוב למאה בעלי-בתים בחצרות האצילים שמחוץ לעיר, וכלל היהודים בפוזנא עולה כדי 2,270 נפשות. לא טוב מאשר בפוזנא הוא המצב בלובלין. בתי היהודים הקיפו את הר המבצר בשני טורים, שני רחובות עטרו את המבצר ואליהם הובילו סמטאות מרובות, בנויות מקצה אל קצה. העורק העיקרי של הגיטו, הרחוב הרחב, היה בנוי בתים בני שלוש וארבע קומות, שנדחקו אל חומת המבצר. גם בלוצק גדלה הקהילה, הן הרבנית והן הקראית, ומקהילות ליטא גדלה במנין ובבנין קהילת בריסק, המקבלת, בשנת 1592, חירות המסחר והמלאכה.

צפיפות זו שבגיטו מאלצת את היהודים להשתדל להרחיב את שכונתם, וכנגדם יוצאים, בחריפות גוברת והולכת, העירונים המגינים על שלהם. אמצעי-המלחמה שונים הם בכל עיר ועיר, בהתאם לתנאים המקומיים. עיריית לובלין,

דרך משל, מגישה לאישור פעמים הרבה את הפריבילגיה שלה *de non tolerandis Judaeis* וכך עושה גם עירית וילנא. עירית לבוב דורשת מאת המלך שיפרש את פקודתו משנת 1571 בדרך, שמותר ליהודים לחזור ולבנות רק על קרקעות שהיו בידיהם מאז ומקדם, מה שאין כן על קרקעות אחרים. נוסף לכך משיגה עירית לבוב מרות על היהודים *quantum attinet fundum*, כלומר, שמכאן ולהבא אסור להם לבנות בלא רשיון מצדה. לכך חותרת גם עירית פוזנא ובשנת 1617 היא באה בשל כך בריב עם הווייוודא. הענין מגיע למלך, וזה מחלק את המרות על היהודים דוגמת לבוב, במסרו לעיריה את המרות *quoad fundos* ומניח לווייוודא את המרות על "הנפשות".

אחרי שהעיריה קיבלה לידה את השליטה על בתי היהודים, משתדלים הסוחרים הנוצרים לגרש או לפחות לצמצם את המסחר היהודי; בעת-ובעונה אחת חותרות חברות בעלי-המלאכה להכרית או להגביל את המלאכה היהודית. לערים פקודות שונות של המלכים, הן משתמשות אפוא בכל האמצעים כדי לשוות להן ערך מעשי ולדחוק את המסחר היהודי לתוך המסגרת הצרה שמסוף המאה ה-17. אך על פרשת המאה ה-18 והיזן לא היה הדבר בריביוע; האוכלוסיה היהודית, שגדלה מאז פי עשר, כבר השתלטה כמעט על כל המסחר בפולין. כבר בשנת 1581 אנוסים עירוני לבוב להכיר במצב כהווייתו ולעשות את ההסכם הנזכר לעשר שנים. אחר שפקע ההסכם, אין העיר רוצה להאריכו, ואילו היהודים אינם רוצים לחדול ממסחרם. מתחוללות אפוא מהומות, התנפלויות, מחרימים סחורות, נועלים את בתי-המשקל וכדומה, ולבסוף מאריכה המועצה את חוקפו של ההסכם, אף מרחיבה במקצת את מסגרתו הישנה. כך חוזרים וגשנים הדברים תקופה תקופה, מזמן לזמן מתרחבת מסגרת המסחר היהודי, אך בה בעת גדלה השנאה של העירוניים אליהם ואל מועצת העיר, העושה את ההסכמים האלה. כמעשה לבוב היה גם בערים אחרות ועל רקע ההיאבקות הזאת מתחוללים לעתים מחזות איומים. בזמן ההוא היו המסחר והמלאכה כרוכים יחד, המלחמה מקיפה אפוא גם את חברות בעלי-המלאכה והללו הם ראשונים להתנפל על היהודים ולפרוע בהם פרעות. ירביד אתם הולכים להתקפה על היהודים תלמידי בתי-הספר ובני המלאכה.

21. חסות האצילים ומרותם על היהודים

המשגב היחיד ליהודים במצבם הקשה היו האצילים. ובפרט המאגנאטים. אכן רוח הריאקציה היתה גם בהם, בני-הנעורים שלהם, המתחנכים בבתי-הספר של הישועים, לוקחים חלק במהומות ובהתנפלויות על היהודים, אולם האינטרס החמרי הוא המכריע בדרך כלל במעמד זה ובכך מסתברת חסותם על היהודים. חסות זו מתבלטת יפה בקונסטיטוציות, בלאודא, ובהוראות לצירי הסיים, המכילות דרישות, שהמלך יפרוש את חסותו על היהודים ויבלום את העירוניים. בשנת 1599, שעה שבלבוב נטוש המאבק על הארכת ההסכם המסחרי ומועצת העיר נועלת את שעריה ואינה נותנת לסוחרים היהודים לצאת אל הירידים שבסביבה, מתיצב לימין היהודים הווייוודא של רוסיא מיקוליי הקבורט מקלשטין ומגנה במלים חריפות את מעשה העירוניים. "במעשה זה שלכם — קוראים אנו במכתבו של הווייוודא — רואה אני מניעת אספקה לתושבי הווייוודיות רוסיא ופודוליא, אשר אי-אפשר לנו בלעדיה. הגענו לדחק כזה, שאין משיגים סחורת שער ואנוסים לשלם פי שלוש. באנו במיצר וכולנו חשים יפה מה אחרם מעוללים לנו".

כאשר לא רצה ההגמון מפךמסלא להרשות ליהודי המקום בניית בית-כנסת, התנגדו לו אצילי המחוז (1593). אצילי מינסק משתדלים, שהיהודים יורשו להתישב בעיר; אצילי וילנא נותנים, בשנת 1625, הוראות לציריהם אל הסיים לגונן על היהודים מפני התנפלויות ולהגן על בתי-הכנסת שלהם; ו"הקאפטור" בין מלכא למלכא, בשנת 1586, בא להגן על היהודים בדרשו שהעונשים המנויים באותו קאפטור יחולו גם על העושים מעשי אלימות כלפי היהודים. רק בפרייסן ובפומרנא אין האצילים סובלים את היהודים, בסיימיק של טורן (1616) מצירים האצילים על ריבוי היהודים היושבים וסוחרים בפומרנא. הלאודום של גרודזיונדז (1647) קובע, שהיהודים לא זו בלבד שהם עושים מסחר בפומרנא אלא גם מתישבים בנכסי האצילים, והלאודום של מאלבורק (1680) קובל, שהיהודים מתישבים אף בנכסי הכנסיה, כגון באוליווא הסמוכה לדאנציק. ביחוד פרשו המאגנאטים את חסותם על היהודים. כל משפחה מאגנאטית השתדלה לקנות לה או לבנות חצר או

ארמון בעיר, כדי לגור בו בעת הסיים, הטריבונאל או כינוס אחר. בבתי הללו היו כמה חדרים למעלה מיועדים לבעל הבית, והשאר הושכרו לחנויות, מחסנים ודירות. לפי החוק, היו בתים אלה מופקעים ממרותם של השלטונות העירוניים והיו מעין טריטוריה נפרדת. נתונה אך ורק לשלטון הפאטרימוניאלי של האדון. — "יורדיקא" בשפת-החוק הפולנית. בארמונות ובחצרות האלה שכרו היהודים את חנויותיהם, בשכר גבוה מאד. במשך הזמן נעשו ארמונות המאגנאטים מקלט מצוין ליהודים, שצר היה להם המקום ברחובם, אף היו בשבילם הדרך היחידה להתישב בעיר בעלת פרווילגיה ידי נון טולראנדיס יודאיים. "יורדיקות" כאלה מצויות בפוזנא: בשבע חצרות של אצילים, סמוך לשער ורונצקי, גרות ועוסקות במסחר תשעים ושבע משפחות יהודיות. שהן 252 נפש. העיריה רואה בכך פגיעה בסוכנות שלה ותובעת למשפט את האצילים והיהודים. זיגמונט השלישי פוסק, שהדין עם העיר ומצווה על היהודים (1620) לנטוש מיד את חצרות האצילים ולעבור לרחוב היהודי.

טוב משל יהודי פוזנא היה בנידון זה מצבם של יהודי לובלין, ששכרו כבר בסוף המאה הט"ז דירות, חנויות ומחסנים בבתי המאגנאטים. בזכותו של חוק "היורדיקות", קמה כמו כן קהילה היהודית בוילנא. לוילנא היתה מזמן פרווילגיה די נון טולראנדיס יודאיים, אולם כבר בסוף המאה הט"ז מתישבות בה הרבה משפחות יהודיות, בבתי ובחצרות של מאגנאטים שונים, כגון גרונוסטאי, ראדזיוויל וכיו"ב. עדה יהודית קטנה נאחזת בנחלת הדוכסים של סלוצק ומקימה שם, בשנת 1573, בית-כנסת של עץ. קהילה חדשה זו משתדלת לקבל אישור חוקי למעמדה והיא מקבלתו כעבור עשרים שנה. בשנת 1593 מרשה זיגמונט השלישי ליהודי וילנא לגור בבתי האצילים, לעסוק במסחר ולערוך את תפילותיהם; כמו כן הוא מרשה להם להקים בית-כנסת, להתקין בית-עלמין, לבנות בית-מרחץ ובית-מטבחים. העירונים מתגוננים ככל יכלתם, כדי ליפטר מבני-חרותם, ואף היהודים עושים מאמצים כדי לקיים בידם את אשר השיגו. לאחר כל מיני כרכורים, משפטים, התנפלויות ומהומות, מצווה ולאדיסלאב הרביעי להקצות ליהודים רחובות אחדים בלב העיר; מחוץ לרחובות אלה אסורה הישיבה על היהודים. כך קם והיה, בשנת 1633, הגיטו היהודי הראשון בליטא, אשר בעקבותיו נוסדו גיטאות בערים אחרות.

במקומות שאסור היה ליהודים לישב בהם או שהשכונה היהודית מלאה היתה וגדושה ולא הספיקה לכל התושבים, יצאו יהודים והתישבו מחוץ לעיר והיו באים אליה עם סחורתם. הנהגה-כ"כ אנו רואים ישובים יהודים: בבליך ליד סאמבור, בלאן ליד דרוהוביטש, בפרדון ליד בידגוש, בפשיטיק ליד ראדום, ברוספשא ליד פטרקוב. אף בווארשא מנסים היהודים להתישב ב"יורדיקות" של המאגנאטים ובמקצת מצליח חפצם בידם. הוא הדין בסביבת דאנציק, בנוי-שוטלאנד, בלאנגפור וכ". הערים מתנגדות לעתים קרובות להתישבות יהודים בטריטוריה המאגנאטית הסמוכה, מחאות הולכות ובאות לסיים או למלך, אך כרגיל אין זה עוזר הרבה, הואיל והמאגנאט מעוניין לקיים אצלו את הישוב היהודי. כשגירש זיגמונט השלישי, בשנת 1605, את היהודים מפוזנא, קיבלם בזרועות פתוחות בעל הישוב הסמוך וישניץ, וכשנאלצו יהודי פוזנא לעזוב, בשנת 1620, את חצרות האצילים, בא לחדר הקהל זיגמונט גרודזינסקי והציע למגורשים מקום בעירו סווארונץ, הרחוקה אך 14 קילומטרים מפוזנא. היהודים קיבלו בתודה את הצעתו וגרודזינסקי בנה על חשבונם 32 בתים ונתן חמרי בנין בשביל בית-כנסת ועוד שמונה בתים נוספים, וכך ייסד אצלו קהילה יהודית.

אולם לא רק בתוך הערים ובקרבתן מצאו היהודים מקום וחסות על קרקעות של אצילים. כבר במחצית השניה של המאה הט"ז קמות, ביחוד בחבלי הספר המזרחיים, ערים חדשות ובהן אנו רואים מיד קהילות יהודיות חדשות. מיוגעים מן ההיאבקות הבלתי-פוסקת עם העירונים, מהגרים היהודים מערי המלך, המאוכלסות שלא במידה, אל הישובים החדשים ומקבלים מאת בעליהם בתים וגנים, עצים ולבנים לבית-כנסת, ונוסף לכך קיומים, כדוגמת הקיומים הראשיים של מלכי פולין. וכך אנו רואים, בסוף המאה הט"ז, קהילה יהודית בזאלקנא, כישוב של לבוב, וגם מפרמסלא מתחילה הגירה לעיירות הסמוכות. אחת הלוקאציות הגדולות ביותר של פרמסלא היא רישא, נחלת הלובזמירסקים, הפורשים את חסותם על היהודים ומחייבים אותם בה בעת להגן על העיר. בפרוויילגיה ההתישבותית מצוי סעיף כזה: "שיהיו לכל בעל בית רובים כמספר הגברים, ששים מחסניות ושלוש ליטראות אבק-שריפה לכל רובה ורובה. ולכלל היהודים יהיו שלוש אבנים אבק-שריפה, ששים כדורים לקני-שריפה המכונים "האקובניצס" ושלושים כדורים לכדי-תותח. כמו כן ארבע "האקובניצס"

לבית-הכנסת שלהם ויהודי אחד שיטפל בהן ויירה מהן. המפקד היהודי היה, בשנת 1627, משה'קה הרקס. כתב-קיום קדום היה גם ליהודי טרנא מאת בעלי העיר הזאת, וגם בגליל קראקא כבר קמות, בחצי המאה הטיז, הרבה קהילות קטנות, המתחילות במהרה להתחרות עם הקהילה-האם. אף בפולין-גדול קמות, במחצית הראשונה של המאה הייז, קהילות יהודיות בערים פרטיות, בתור "קולוניות" של הקהילות הקדומות בפוזנא, קאליש ולסלא. בשנת 1621 נתנו הלשטשניסקים כתב-קיום ליהודים שלהם בעיר ליסא, ובשנת 1638 עושים כן גם בעלי העיר קרוטושין. גם המלכים מבית ואזא, משתדלים למשוך מתישבים יהודים לעריהם הפרטיות, ונותנים להם זכויות וקיומים שונים. ולאדיסלאב הרביעי דרך-משל מעביר את השוק בעירו ווינא (אקונומיא של בריסק) מיום השבת ליום חול, כדי למשוך אליו יהודים מעיירות הסביבה. אף הקלירוס העליון אינו מסאב מתישבים יהודים ומייסד קהילות בהרבה ערים הגמוניות.

אולם עזה ביותר היתה ההתישבות היהודית בפודוליא ובאוקראינה. מרכזה הוא ויניצא, קנין משפחת אוסטרונסקי, אשר בה נתקיימה קהילה יהודית כבר בשנת 1532. מכאן עברו היהודים לבאר, פראצלאב, ואחרי האונגא הלובלינית מכאן והלאה. היהודים-החוכרים נטלו לידם את הכנסות הפריצים ואת כל המסחר. בקרוב נוסדו ישובים יהודים בשדה לבן, פריסלאב, סטארידוב, קרסנו, אומאן, נמרוב וכו'. בשנת 1635 נותן ולאדיסלאב הרביעי כתב-קיום ליהודי קאמייניץ של פודוליא, המרשה להם לבנות בית-כנסת, להתקין בית-עלמין ולסחור דרך חירות. בקרבת קאמייניץ קמות קהילות קטנות-יותר במזיבול, הוסיאטין, סאטאנוב ועוד.

היהודים עברו בחפץ-לב מערי המלך אל ערי האצילים וכפריהם, מאחר שמצאו בהם ביתר קלות את לחמם ולא חששו מנגישות העירוניים. אולם היו להגירה המונית זו גם צדדים שליליים. היהודי העוזב את העיר המלכותית והמתישב בעיר פרטית מוותר מרצונו על חסותו של המלך והגנתו, כלומר על חסות המדינה וחוקיה, והוא נעשה למשרת (ליהודי) של הפריץ, תלוי ברצונו ובחסדו. וחסדו של הפריץ רוכב על סוס מנומר — פתגם פולני זה, היהודים טועמים את טעמו לא אחת. אמנם במחצית הראשונה של המאה הייז עדיין איננו שומעים על קאפריסות של המאגנאטים, אך קמעה-קמעה מתחיל הקורס הזה, העושה במשך הזמן את היהודי לעבדו של הפריץ. וכך אוסר מיקולי דובראנובסקי, בכפרו הסמוך ללבוב, את היהודים שלו, כובלם בכבלים ודורש מקהל לבוב דמי פדיון. ציקלינסקי כובל את היהודי שלו בכבלי ברזל ומובילו כפושע לרין לבובה. והאדונית האלשקא קאלינובסקא, בעלת דונאגורוד, אף היתה דנה ביהודים דיני נפשות, לפי שרירות-לבה.

ועוד תוצאה רעה היתה להתישבות היהודים בספר המזרחי: היהודי, החוכר כאן בית-מזיגה, מכס, דמי-גשר ושאר הכנסות של פריצים, מעלה על עצמו את חמת האוכלוסיה הכפרית, שבאה ונתלקטה לכאן מכל המדינה ולא התרגלה לעולים כאלה. בפרט באוקראינה, מקום שמשק הפריצים היה שנוא מאד, שפכו המשועבדים את חמתם על עושי דברו של הפריץ, על היהודים. האיבה אליהם גדלה בה במידה שגדל שעבודו של האכזר והיא פורצת בתבערה איומה, כשיחמל ימ"ש מרים את ידו על המלך ופורק את עול המלכות. שנת 1648, שנת מרידות הקוזאקים, נעשית שנת דמים לישראל בחבלי הספר המזרחיים של המדינה והיא קובעת-עתים אף ליהדות אירופה כולה.

ד. מעמדם החוקי של היהודים וארגונם

I. ארגון הקהל

22. התפתחותה ההיסטורית של התחיקה ליהודים

ברצותנו לידע את משטרם של יהודי פולין, עלינו להכיר תחילה את מקורותיו, כלומר את מקורות התחיקה ליהודים. מקורות אלה, שני סוגים הם לפי מוצאם: חיצוני ופנימי. מקור חיצוני הוא בראש וראשונה שלטון המלך, אשר היהודים כפופים לו בתורת "עבדי האוצר" (*servi camerae*). משלטון זה, שגילויו הם הקיומים הראשיים, נובעת שליטתם של פקידי המלך, בצד שלטון המלך, לעתים אף בניגוד לפקודותיה, מופיעה הכנסייה, השואפת להגביל את זכויות היהודים,